

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

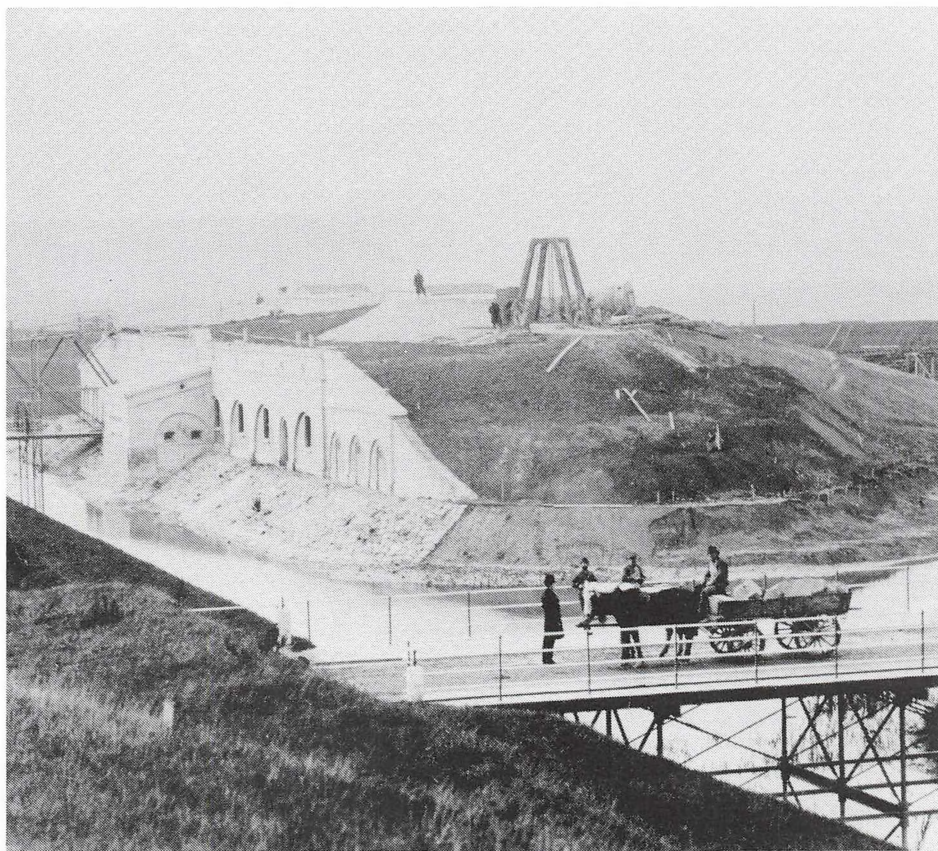
Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

1066 Tidsskrift for Historisk Forskning

24. årgang – nr. 3/4 1994

1066 Tidsskrift for Historisk Forskning

Adresse

Institut for Historie
Njalsgade 102
2300 København S
Giro 4 18 85 51

Ansvarshavende redaktør:

Svend Honoré
Lundebjerggårdsvej 194, 2.tv.
2740 Skovlunde
Tlf: 42 84 64 14

Redaktion:

Mogens Bak-Hansen
Michael Bregnsbo
Kim Furdal
Jørgen Mikkelsen
Hans-Micael Søndergaard
Steen Østergaard

Ekspedition:

Hans-Micael Søndergaard
Råsøgade 2, 2tv
2300 København S
Tlf.: 31 54 13 18

Priser:

24. årgang:
Abonnement kr. 165,-
Løssalg pr. nr. kr. 50,-
Ældre årgang: pr. nr. kr. 20,-

Alle henvendelser vedr. adresseændring o.l. bedes rettet direkte til postvæsenet.
Eftertryk tilladt i uddrag, forudsat tydelig kildeangivelse.
Kandrups Bogtrykkeri, København.
ISSN 0106-0627

24. årgang nr. 3 - 4

Lars K. Christensen
Smeden og maskinen 3

Stephen Turk Christensen
Tyrkiets islamister vejrer morgenluft 15

Jens Ole Christensen
Eksistensforsvar eller neutralitetsforsvar? 27

Birte Ludovica Rasmussen
Bydemænd og bedekoner i lyst og nød 40

Anders Holm Rasmussen
Hartvig Frisch
– en anmeldelse 45

Mogens Bak-Hansen
Christiansborg bag kulisserne
– en anmeldelse 49

Lic. og ph.d.-afhandlinger 50

Specialeliste København 1991-1993 52

Indholdsfortegnelse 24. årg. 55

Michael Bregnsbo
Brev til kongen III Bagsiden

*Forsidefoto:
Christiansholms Batteri 1889. Batteriet var en del af den provisoriske befæstning af København i perioden 1885-1894. Allerede ved sin opførelse var Københavns befæstning et politisk stridspunkt, hvad den ikke mindre blev igen i årene 1908-09. Se Jens Ole Christensens artikel*

1066 er et tidsskrift, der har til formål at formidle resultaterne af den historiske forskning i bredest mulig forstand. Dette gælder både Danmarks- og Verdenshistorie. Det søges gjort på en måde, der appellerer til både faghistorikere og andre historisk interesserede. 1066 ser det som sin særlige opgave at viderebringe resultaterne af studentspecialer og Ph.D.-afhandlinger. Redaktionen består af en uafhængig kreds af historikere med tilknytning til Institut for Historie, Københavns Universitet. Tidsskriftet udkommer fire gang årligt.

Smeden og maskinen

- et bidrag til diskussionen om industrialiseringen og arbejdets historie

Af ph.d.-stipendiat Lars K. Christensen, Center for Arbejderkulturstudier, Københavns Universitet

Lønarbejdet er en omdiskuteret størrelse i dagens Danmark. Men uanset forskelle i holdninger i øvrigt, så synes der at være én ting som alle kan enes om: at det industrielle lønarbejde er under afvikling. Med afsæt i begreber som informationssamfundet eller det postindustrielle samfund, er der fremsat en overvældende mængde af hypoteser om arbejdets fremtid.

Denne artikel vender blikket den modsatte vej. Den forsøger at kaste en smule historisk lys over det industrielle arbejde. Det empiriske grundlag er en undersøgelse af arbejdskulturen blandt københavnske maskinarbejdere, i tiden ca. 1890-1914¹. Men artiklen har et bredere formål, nemlig at kritisere nogle af de stereotyper om industriarbejdets historie, som trives i den aktuelle debat.

Fra ustraffeligt til rationelt

I midten af 1600-tallet var smeden Caspar Fincke mester for smedejernsgitteret til Christian d. IV's gravkapel i Roskilde domkirke. Da han var færdig, skrev han på gitteret:

Caspar Fincke bin ich genannt, dies Arbeit wohl bekannt²

På Finckes tid, d.v.s. i tiden for det laugsorganiserede håndværksarbejde, indgik ikke bare funktionelle, men også etiske og æstetiske elementer på en integreret måde i normen for veludført arbejde. Derfor var det vigtigt at kunne være sit arbejde bekendt. Ved at udføre sit embede så det

kunne forsvares med æren i behold, udfyldte håndværkeren sin særlige plads i standssamfundet. Det »ustraffelige arbejde« kan således stå som det overordnede paradigme for laugshåndværkerens arbejde³.

Omkring 250 år senere, i 1906, blev der holdt et foredrag i Dansk Ingeniørforening med titlen *Moderne værktøjsmaskiner*. Foredragsholderen var P.N. Holst, ingeniør og senere medejer og direktør hos Nielsen & Winther. Virksomheden, hvis daværende hovedbygning stadig kan ses på Blegdamsvej, over for Rigshospitalet, var på det tidspunkt landets absolut førende indenfor fabrikation af værktøjsmaskiner.

I løbet af de år der var gået mellem Fincke og Holst, var der sket et gennembrud for den moderne tænkemåde. Det funktionelle, etikken og æstetikken var blevet udskilt i separate sfærer. Ikke overraskende interesserede Holst sig da også alene for det funktionelle element i produktionen, således som det bestemmes af den tekniske og økonomiske logik. Han tog udgangspunkt i konkurrencen som den universelle drivkraft, som stiller krav om stadig ringere produktionsomkostninger, d.v.s. mindre tidsforbrug og billigere arbejdskraft⁴.

For denne moderne industrileder var »det rationelle« blevet arbejdets paradigme.

Det moderne arbejde

Tiden fra midten af 1890'erne til den første

1. Christensen, L.K.: *Smedesvend og friherre*. SFAH's skriftserie nr. 33 (under udgivelse).

2. Cit. fra Berg, R.: *Den zünftige Haandværker*. København, 1930. s. 16.

3. Berg, R.: *Haandværkerliv i hellig og søgn*, København, 1926. s. 21-24, samt Berg (1930), s. 13-14.

4. Holst, P.N.: *Moderne værktøjsmaskiner*. *Ingeniøren*, 1906. s. 393-94.

verdenskrig betegnes ofte som »den anden industrielle revolution«. Der sker i denne periode en intensiv vækst i industrien, og en mængde nye produkter og produktionsprocesser introduceres.

Det som interesserer mig i det følgende, er imidlertid de følger som paradigmet om den rationelle produktion får for selve arbejdsprocessen, sådan som den opleves fra arbejdersiden.

I praksis betyder rationaliteten en opsplitning af arbejdsprocessens forskellige faser: beslutning, planlægning, udførelse og vurdering af resultatet. Disse faser fordeles på ledelse, teknikere og arbejdere, således at de sidstnævnte alene beskæftiger sig med udførelsen. Formålet er fra virksomhedsledelsens side, at opnå den bedst mulige kontrol med produktionen. Udtrykt i teknologiske termer indebærer rationalitet i første række specialisering og massefabrikation⁵.

Holst's egen virksomhed er et godt eksempel⁶. Her begyndte man allerede fra 1897 på en systematisk indskrænkning af det store antal af forskellige produkttyper, og en standardisering af fremstillingen. I 1917 var man kommet så vidt, at man kunne producere ca. 100 stk. pr. måned af hovedproduktet, hvor man i 1897 typisk kun fremstillede 5-10 stk. i alt af hver produktserie.

For at sikre den hurtigste, mest planmæssige og direkte omsætning af ledelsens beslutninger i færdige produkter, udviklede man desuden et detaljeret ledelsessystem. For hvert stykke arbejde blev der udskrevet en værkstedsseddel med arbejdets fabrikationsnummer, som passerede gennem ekspedition, driftskontor, tegnestue, materialekontor og værksteder, og som dannede grundlag for udfærdigelse af tegninger, udregning af akkordpriser, rekvirering af materialer, o.s.v. Denne

styring gjorde det muligt at dele fremstillingen af et enkelt produkt op i mange isolerede funktioner. Kun ingeniøren på tegnestuen og evt. værkkføreren i monteringsafdelingen behøvede at vide hvori det færdige produkt bestod.

En så dybtgående opsplitning af arbejdsprocessen kræver desuden en meget høj grad af ensartethed og nøjagtighed i produktionen, således at den endelige montage kan ske uden at spilde tid på individuelle tilpasninger. Til dette benyttede Nielsen & Winther sig af specialværktøjer, i form af opspændingsapparater og borekasser, som sikrede at emnet kun kunne bearbejdes på en bestemt måde. Det var derfor ikke længere nødvendigt at arbejderen kunne læse en arbejdstegning rigtigt, opmåle materialet, o.s.v. En samtidig iagttagelse udtalte begejstret:

...ja, man kan næsten naa til at overflødiggøre Arbejderens Tænken⁷

Nielsen & Winther er et praktisk eksempel på det moderne, industrielle arbejde, sådan som det blev tænkt og delvist virkeliggjort mellem 1890 og 1914. De samme principper lå til grund for moderniseringen af en lang række andre virksomheder i løbet af perioden.

Men det var dog langt fra alle steder, hvor gennemførelsen var lige så konsekvent som her. For mange virksomheder gjorde produktionens forholdsvis ringe omfang og/eller teknologiske vanskeligheder en konsekvent gennemført masseproduktion urealistisk⁸. Derimod kunne massefabrikationen ofte gennemføres på enkeltområder indenfor en virksomhed. Et eksempel er F. Mogensens Maskinfabrik og Støberi på Christianshavn. Her blev der bl.a. fremstillet granater, som blev drejet i store serier. Den øvrige produktion foregik efter knap så moderne principper, og fabrikken gik derfor blandt de københavn-

5. Holst, s. 394-96.

6. Den følgende beskrivelse baserer sig på Drachmann, P.: *A/S Nielsen & Winther 1867-1917*. U.s., 1917. s. 70ff.

7. Drachmann, s. 79.

8. H.I. Hannover: *Danske fabrikker for mekanisk industri*. *Den Tekniske Forenings Tidsskrift*, 1900-01. s. 200.

ske maskinarbejdere under tilnavnet »brokkassen«⁹.

Ny teknologi

For at få en mere præcis forståelse af hvad det moderne industriarbejde betød for den enkelte arbejder, må vi se lidt nærmere på maskinarbejdets teknik.

Forandringen kan illustreres ved den stadig mere udbredte brug af forskellige typer af fræsere. I begyndelsen af perioden måtte komplicerede former smedes på gammeldags facon. F.eks. fortæller maskinarbejder Chr. Marius Jensen, at han i 1891 brugte 4 dages håndarbejde, foruden tid ved drejebænken, på at udføre en plejlstang til en mindre dampmaskine som svendeprøve¹⁰. Men efterhånden går man over til en helt anden teknik: først støbes emnet i sin tilnærmelsesvis form. Herefter bearbejdes den til den endelige form ved hjælp af fræseren. På B&VW fræsede man i slutningen af perioden krumpakser på 4 ton, på ca. den halve tid af den som Chr. Jensen brugte på sin beskedne plejlstang¹¹.

En anden maskine, som ofte fremstår som symbolet på den maskinelle produktion, er drejebænken, og herunder særligt de automatiserede typer. De sidste betegnes ofte som revolverbænke, fordi de på et »revolverhoved« har monteret flere forskellige typer af skæreværktøjer, som én for én kan drejes ind så de bearbejder emnet, uden at maskinen standses. Der foregår da også en væsentlig udvikling af drejebænken igennem perioden, således at den bliver mere præcis, lettere at betjene og i stand til at arbejde hurtigere. Det

sidste kan illustreres ved at en almindelig bænks ydelse var 30-40 gange større i 1913 end i 1888, målt i kg. afdrejede spåner pr. time¹².

Hvilke konsekvenser massefabrikationnen kunne have for arbejdet, får vi et indtryk af i Viggo Overgaards erindringer om arbejdet på Geværfabrikken på Amager Boulevard i årene 1905-08:

*Den kammerat der borer piberne har 4 drejebænke i gang hele tiden med to piber i hver bænk, og da boret avancerer 1 cm. pr. minut og da han fik 10 øre pr. pibe og da piben var ca. 75 cm. lang, kunne han jo holde sig en god fortjeneste pr. dag*¹³

Der skal med andre ord skiftes emne med ganske bestemte mellemrum, ca. hver halve time. Selve produktionsformen stiller krav om en ganske bestemt arbejdsrytme, uden spontane pauser. Det er i princippet maskinen, og ikke arbejderen, der bestemmer arbejdsrytmen.

Den nye teknik har altså betydning for arbejdet, forstået som den konkrete arbejdsproces. Men der er ikke tale om nogen enkel og entydig sammenhæng. De nye, hurtigere maskiner kan anvendes til masseproduktion i et forceret arbejdstempo. Men de kan i princippet også anvendes i en traditionel håndværkspræget produktion i små serier¹⁴.

Et andet forhold af mindst lige så stor betydning, er at »arbejdet« er et begreb som ikke kun kan reduceres til den konkrete, fysiske arbejdsproces. Arbejdet er også tillagt en lang række symbolske betydninger og værdier, som er afgørende for den enkeltes vurdering af hans/hendes ar-

9. Nationalmuseets Industri-, Haandværker- og Arbejdererindringer (i det følgende angivet som NIHA – se også note 15). Smede suppl. II/1865.

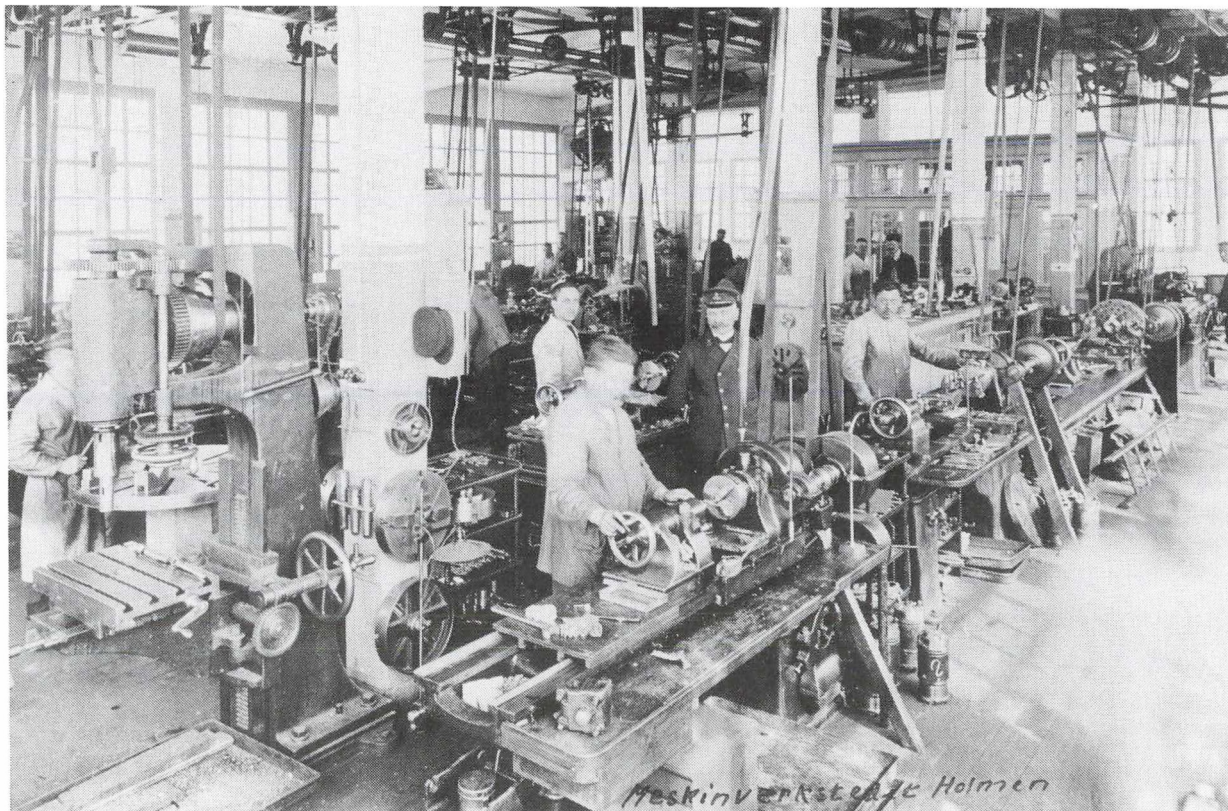
10. NIHA, Smede XIV/71. Plejlstangen forbinder dampmaskinens stempel med svinghulets krumpap, og består af en stang med et leje i hver ende.

11. Lütken, m.fl.: *Opfindelsernes bog*. København, 1918. Bd. 3-1, s. 48-49. En krumpapksel er en aksel med en række forskudte led, hvortil motorens cylindere er forbundet via plejlstænger. Der er tale om en form, som er mere kompliceret end en plejlstang.

12. Lütken, m.fl., s. 35-36.

13. NIHA, Smede I/428.

14. Pedersen, Jan: Det giver spåner! Rids af drejebænkens historiske udvikling. *Fabrik og Bolig*. Nr. 2, 1992. s. 24ff.

Interiør fra maskinfabrik. Maskinværksted på Holmen, ca.1918. På billedet ses bl.a. remtrukne drejebænke. Den uniformerede person i midten af billedet er en værkfører. Holmens maskinværksted var i den periode som nærværende artikel behandler en af Københavns teknologisk mest avancerede metal-arbejdspladser. (Foto: Bygningsingeniør K.Raas samling, Orlogsmuseet).

bejde, og som ikke kan afledes direkte af arbejdsprocessen. For at få indblik i denne del af arbejdet, må vi vende blikket væk fra teknologien, og i stedet rette det mod de mennesker der stod ved maskinen.

Lønarbejdet

Det har jeg så forsøgt at gøre. Konkret gennem en analyse af 69 erindringer, nedskrevet af smede og maskinarbejdere som havde deres første svendeår op til og omkring århundredskiftet¹⁵.

Det første der springer i øjnene ved læsningen af dette materialet er, at arbejderne i det store og hele reagerer positivt overfor indførelse af ny teknologi. Der findes ganske vist en del beskrivelser af konflikter, som vedrører konkrete aspekter af teknologisk fornyelse, f.eks. lønspørgsmål. Men som hovedtendens bliver de nye maskiner betragtet som redskaber til større personlig produktivitet, og dermed også en bedre akkord. Synspunktet synes at være, at man ikke var modstandere af produktivitetsfremmende teknologi – så længe man fik del i gevinsten.

Denne måde at forholde sig på, er i og for sig kun den logiske følge af den moderne lønarbejderbevidsthed, som kort sagt går ud på at mester får det arbejde han vil betale for, hverken mere eller mindre.

Lønarbejderbevidstheden kommer f.eks. frem i anekdotisk form i denne lille historie, fortalt af Chr. Marius Jensen, der i 1886-91 stod i lære hos maskinfabrikant Drost:

Ved bænken foran mig stod en dygtig drejer, hvem jeg ivrigt studerede. En dag

kom mester som sædvanligt ned og gik frem og tilbage i værkstedet. Han standsede ud for drejeren og sagde: »Hør, Sørensen, tror De ikke, at den bæk kunne løbe lidt hurtigere?« »Jo, mester«, svarede svenden, »men den løber for 27 øre i timen, og hvis mester vil have, at den skal løbe for 30 øre i timen, så kan den også det«. »Så må de hellere stoppe den helt«, sagde mester, og svenden svarede javel, hvorefter han stoppede bænken og gik ind og fik sin afregning¹⁶

Lønarbejderbevidstheden er det umiddelbare udtryk for den moderne arbejders mest grundlæggende erfaring: at man må leve af at sælge sin arbejdskraft. På denne måde er lønarbejderbevidstheden en afspejling af den nye produktionsmåde: man reagerer på arbejdskøbernes rationalitet med at udvikle en rent instrumentel holdning til arbejdet, hvor det eneste der betyder noget er lønnens størrelse, mens arbejdets egenverdi er gledet helt i baggrunden.

Det ville være nemt at standse op her. Det er da også hvad arbejdslivsforskningen ofte gjorde i 70-erne og begyndelsen af 80-erne. Problemet er blot, at selv den mest overfladiske læsning af erindringsmaterialet viser at der er langt flere nuancer i sagen, end det som en sådan økonomisk-deterministisk tilgang formår at opfange¹⁷.

I en meget rammende kritik af den økonomiske determinisme, har den nyligt afdøde historiker E.P. Thompson sagt, at ganske vist er det rigtigt at uden produktion findes der ingen historie – men sam-

15. Nationalmuseets Industri-, Haandværker og Arbejdererindringer. Der er tale om en samling på i alt ca. 4000 erindringer, udformet som livshistorier af stærkt varierende omfang. De er indsamlet fra 1951 og nogle år frem af Nationalmuseets etnologiske afdeling. Findes i kopi på bl.a. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. Vedrørende de teoretiske og metodiske problemer i forbindelse med brugen af arbejdererindringer som kilde, se Christensen, L.K.: Mål og midler i arbejdslivshistorien. *Arbejderhistorie*, nr. 1, 1995 (Under udgivelse).

16. NIHA, Smede XIV/71.

17. Den økonomisk-deterministiske tendens i arbejdslivshistorien, sådan som den f.eks. er repræsenteret ved Harry Braverman's indflydelsesrige værk *Labor and Monopoly Capital*, New York, 1974, har da også været udsat for en omfattende kritik. For en introduktion til debatten, se Mikkelsen, F.: Produktion og arbejdskraft i historisk sociologisk belysning: en introduktion. I: Samme (red.): *Produktion & arbejdskraft i Danmark gennem 200 år*. Gylling, 1990.

tidig findes der ingen produktion uden kultur¹⁸. I det foreliggende tilfælde betyder det, at det moderne arbejde nok giver arbejderen en grundlæggende erfaring som lønarbejder – men hvordan denne erfaring opsamles, fortolkes og kommer til udtryk, afhænger bl.a. af den kulturelle kontekst som han/hun indgår i.

Tradition

En del af denne kontekst, er de skikke og normer som er overleveret fra det traditionelle laugshåndværk. Når f.eks. smedene på B&W opkalder deres sangforening efter Vulcanus, den romerske gud for smedekunsten, så er der tale om brug af traditionen – nemlig laugshåndværkernes tradition for at fremhæve netop deres fags specielle betydning ved at henvise til dets høje alder. I traditionen er der ingen forskel på historie og mytologi, og derfor er det at man har guder blandt sine aner så godt et bevis som noget på fagets alder¹⁹.

Grundtrækkene i den traditionelle mytologi bliver bl.a. fremstillet og formidlet gennem de sange, der blev sunget ved festlige lejligheder. Til eksempel »Smedjens sang«, som starter med disse linier:

*arbejdets mænd vil i smedjen du finde
arbejdet volder ej smeden besvær
og går du i lære hos mesteren der
da vil sundhed og styrke du vinde
thi smeden han synger, til arbejdets
gang²⁰*

Her fremstilles smeden som en munter og stærk mand, der har arbejdet i sin magt. Derfor, fortælles det videre i sangen, er han også en fri mand. I kraft af sit arbejde er han herre over enhver situation – også i kærligheden. Kærligheden til kvinden og kærligheden til arbejdet smelter sammen i et:

*jeg kysser min flamme, i flammernes
skær*

lader hammeren grillerne²¹ knuse

*jeg elsker min kærest, min hammer og
tang...*

Sangen formidler således det grundlæggende budskab, at magten over tilværelsen er funderet i magten over arbejdet – et tema, som genfindes mange andre steder i erindringerne. Arbejdet har altså tydeligvis en værdi i sig selv for disse smede og maskinarbejdere – at budskab som er det stik modsatte af instrumentalisering.

Man kan naturligvis indvende, at i denne og andre sange er det det traditionelle smedehåndværk der prises: grovsmede, kedelsmede, m.v. Der er tale om en romantisering af arbejdet, som sikkert ligger langt fra den konkrete hverdag. Men det er principielt ligegyldigt. Sangene skal ikke læses som forsøg på en realistisk beskrivelse af arbejdet. De er arbejdernes egen tolkning af deres arbejdssituation, som fremhæver de gode og identitetskabende sider, og nedtoner de negative. Deres formål var at formidle en følelse af historisk fællesskab – af standsbevidsthed.

Traditionen er et kulturelt »lager«, som smedene og maskinarbejderne kan trække på, når de skal finde sig til rette i det moderne arbejde. Traditionen væves ind i lønarbejderbevidstheden, og tilpasses til den nye tid. Naturligvis er der mange lagervarer som efterhånden kasseres, fordi de ikke svarer til den nye tids krav, mens andre tilpasses og undergår forandringer.

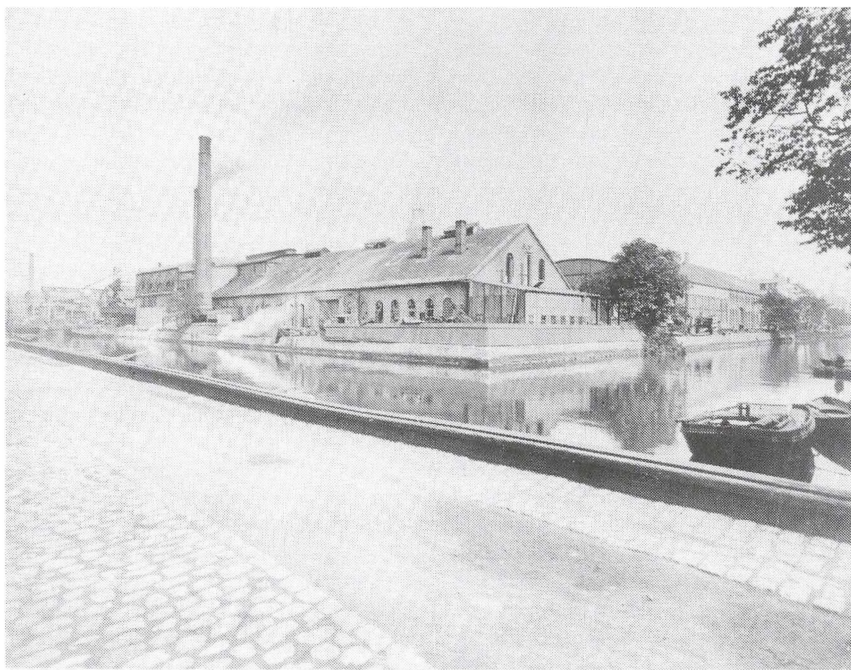
Et eksempel på denne tilpasning, er det personlige forhold til værktøjet. I det traditionelle smedehåndværk, var det at kunne smede sit eget værktøj et symbolsk kendetegn på at man havde magt over arbejdet, og derfor var en »rigtig« smed.

18. Thompson, E. P.: Folklore, anthropology, and social history. I: *The Indian Historical Review*. Vol. 3, no. 2. Delhi, 1977.

19. Berg (1926), s. 25ff. og (1930), s. 24.

20. NIHA, Smede IX/513.

21. Dvs. de glødende kul.

Maskinfabrik. B & W's afdeling på Christianshavn omkring 1900 med støberi og maskinværksted. Bygningen i forgrunden i klassisk fabriksstil rummede støberiet. Bag denne ses en af de moderne haller i beton, som blev opført som led i en gennemgribende fornyelse af virksomheden i denne periode. (Foto: Københavns Bymuseum).

Med mekaniseringen blev denne tradition undergravet. Det var jo ikke praktisk muligt for en drejer selv at fremstille sin bæk, og hvad håndværktøjet angår, så bliver det efterhånden almindeligt med en central værktøjsudlevering på virksomhederne.

Men i stedet for at slippe idealet om det personlige forhold til værktøjet, så overfører maskinarbejderne det til de nye maskiner. Det kan komme til udtryk ved at man lægger et stort arbejde i at klargøre sin drejebæk når man starter et nyt sted, at man bestræber sig for at få en »god« bæk, og man glæder sig, hvis man har held til at komme tilbage til »sin« bæk, hvis man vender tilbage til værkstedet efter at have været soldat eller arbejdet et andet sted. Sådanne skikke undergraver indirekte ar-

bejdskøbernes rationalitet, ifølge hvilken arbejderen blot er en brik der kan flyttes rundt, og sættes ind et hvilket som helst sted i produktionen.

Dette er et blandt flere eksempler på at elementer af en traditionel arbejdskultur kan bruges mod den udhulning af arbejdets kvalitative værdier, der ligger som tendens i det moderne arbejde.

Nye tider, nye normer

Hvis nu maskinarbejderne blot betjente sig af traditionen, kunne man hævde at der var tale om en tilbageskuende modstand, som måtte dø ud efterhånden som traditionen bukker under for den nye tid. Det er imidlertid ikke tilfældet.

Der gives mange eksempler i erin-

dringsmaterialet på nye normer, som opstår som modsvar på det moderne arbejde. En af de nye normer, som også ofte er beskrevet i litteraturen, er tidsdisciplinen. Her har jeg imidlertid valgt som eksempel at fremhæve en anden, og måske mere overset norm, nemlig renligheden.

Det er påfaldende så stor en rolle de elendige lokumsskure, som i begyndelsen af perioden var standarden på værkstederne, spiller i erindringerne. Disse, såvel som manglen på garderober, vaskerum og spiselokaler, fremstår som billeder på en tid hvor renlighed og hygiejne stod i lav kurs. Til gengæld fortælles der med tydelig begejstring om nye velfærdsforanstaltninger som f.eks. kantiner og badeanstalter, hvoraf mange netop indføres i perioden.

Den forøgede vægt på renlighed kan have flere årsager. Dels en ny, amerikansk inspireret ledelsesstil, som så velfærdsforanstaltninger som et middel til at motivere arbejderne²². Dels den almene fokusering på renlighed og hygiejne i det danske samfund fra 1870'erne og frem, både indenfor sundhedsvæsenet, i den offentlige debat, gennem udbredelsen af håndbogslitteratur m.v.²³.

Men hvorom alting er, så tog maskinarbejderne renlighedsidealet til sig. Det interressante i denne sammenhæng er imidlertid ikke det at arbejderne blev mere renlige i sig selv. Det interessante er den måde de anvendte renligheden på. Rent og urent er jo ikke objektive begreber. De har også en symbolsk betydning – det urene kædes f.eks. oftest sammen med lav social status²⁴.

Naturligvis kunne man ikke arbejde på en maskinfabrik uden at blive beskidt. Men ved at lægge afstand til det ækle og urene, kunne maskinarbejderne hævde deres sociale værdi. En fortælling af Adolf Koefod fra Titan, en større maskinfabrik på Ta-

gensvej, viser hvordan normen om renlighed kunne bruges offensivt. Her fandtes en mester ved navn Olsen, som var ildeset blandt drejerne. De fandt at han var for sendrægtig og treven, og i det hele taget ikke gav dem ordentlige arbejdsbetingelser. Da han samtidig gik i noget gammelt tøj og med en fedtet kasket, fandt de på at give ham det hånende øgenavn »Fedt-Ole«²⁵

Her ses det, hvordan en norm som måske nok i sit udgangspunkt er kommet til arbejderne udefra, gribes og får en særlig funktion. Ved bogstaveligt talt at erklære Olsen for uren undergraves hans autoritet som mester, og dermed også hans muligheder for at øve kontrol. Med normen om renlighed som grundlag, og med hånen som værktøj, forsvarer maskinarbejderne deres selvbestemmelse.

Det gode arbejde

Med disse få eksempler har jeg allerede antydnet, hvilke positive værdier i arbejdet såvel traditionen som de nye normer tjente til at forsvare.

En nærmere analyse kan betjene sig af to forskellige typer af udsagn i erindringsmaterialet.

Den første type er de konkrete vurderinger af et bestemt stykke arbejde eller en bestemt arbejdsplads. I disse vurderinger bliver der som oftest lagt vægt på muligheden for at tjene en god løn, evt. gennem akkord. Men lønnen er imidlertid langt fra det eneste afgørende. F.eks. er der mange fortællere, som lægger vægt på om arbejdet er interessant, selvstændigt og fagligt udfordrende.

En anden vigtig faktor er ledelsen, særligt formænd, mestre og værkførere. Normen om den gode leder synes at være en der respekterer arbejderne faglige kompetence, viser dem tillid og giver dem en vis frihed til selv at tilrettelægge arbejdet.

22. Hyltoft, O.: *Københavns industrialisering 1840-1914*. Viborg, 1984. s. 291.

23. Vammen, T.: *Rent og urent*. 1986. S. 81ff.

24. Frykman, J. & O. Löfgren: *Den kultiverade människan*. Lund, 1979. s. 137ff.

25. NIHA, Smede suppl. III/2185.

Endvidere skulle han være fair i bedømmelsen af resultatet, og ikke tøve med at anerkende et stykke veludført arbejde. For at kunne opfylde disse krav måtte en leder selv være i besiddelse af faglig indsigt og dygtighed. Følgende historie fra B&W omkring 1900, fortalt af Fritz Mibach, er et lærestykke som fortæller hvor galt det kan gå når en leder bliver for emsig, og ikke respekterer arbejdernes egen bedømmelse af situationen:

En gammel svend stod ved en boremaskine, tæt op ad en mægtig høvlmaskine. Denne gamle mand skulle bore nogle lange vinkeljern, men beklagede sig til formanden over, at der var ingen plads. Formanden rev fat i jernet, træder ind imellem høvlens fundament, men med ryggen til. Høvlens plade kommer tilbage mod ham, og klippede hele hans venstre ben af²⁶

Udover god løn, interessant og selvstændigt arbejde og dygtig ledelse, spillede de fysiske arbejdsforhold en rolle. Det gælder ikke mindst tilstedeværelsen af velfærdsforanstaltninger som garderobe, baderum, frokoststue, m.m., som delvist på grund af krav fra arbejdersiden bliver mere almindelige i perioden. Men det gælder også tilrettelægnings af arbejdet og maskinerens tilstand. Det sidstnævnte var selvfølgelig afgørende for om man kunne holde en ordentlig akkord, men havde tilsyneladende også en betydning i sig selv: når der var tid til at »gøre tingene ordentligt« blev glæden ved arbejdet større.

Naturligvis er fortællerne individer, med hver deres personlige ønsker og idealer: der er en som mener at en god løn ikke kan kompensere for et kedeligt og ensformigt arbejde²⁷- og en anden som giver udtryk for præcis den omvendte holdning²⁸. Uden at gøre vold på empirien, mener jeg nok man kan tale om visse frem-

herskende normer. Lønnen er for de fleste en basal faktor. Det kan ikke undre, jævnfør det foregående afsnit om lønarbejdsbevidstheden. Men ser man nærmere på alle de øvrige udsagn, så kan de alle tolkes som et ønske – direkte eller indirekte – om at kunne være herre over sit arbejde, som grundlag for anerkendelse, værdighed og selvspekt.

De sammenhænge, hvori disse ønsker udtrykkes i fortællingerne, viser desuden at der ikke blot var tale om utopier som man kunne reflektere over i højtidelige stunder (som når man f.eks. skrev sine erindringer). Når det er rimeligt at tale om normer, er det fordi de medvirkede til at regulere den daglige optræden. F.eks. optræder disse overvejelser ofte sammen med skift af arbejdssted, og tjener til at begrunde hvorfor man valgte det ene arbejdssted frem for det andet.

Valg og eftertanke

Denne kendsgerning er principielt interessant. Vi så indledningsvis, hvordan Caspar Fincke ønskede at leve op til en norm om det ustraffelige arbejde. Men hvad det ustraffelige arbejde var, var det ikke op til ham at afgøre. Det var det, man i standsamfundet havde lauet og oldermanden til. For den moderne arbejder er den slags autoriteter imidlertid afskaffet. Han udbyder sin arbejdskraft på et i princippet frit marked, og har mulighed for selv at vælge sit arbejdssted. Derfor bliver det personlige valg en kategori af både eksistentiel og reel betydning. I arbejdslivet – og i livet i det hele taget – må den moderne arbejder bestandigt træffe sine valg, og stå til ansvar overfor sig selv. Dette afspejler sig faktisk også i erindringerne, som i deres fortællestruktur ofte er bygget op over knudepunkter i tilværelsen som har indebåret vigtige, personlige valg: valg af lærested, af

26. NIHA, Smede suppl. I/1743.

27. NIHA, Smede XIV/578.

28. NIHA, Smede XII/541.

arbejdsplads, af at flytte til byen, o.s.v. På denne måde bliver den personlige refleksion over arbejdets værdi om ikke skabt, så i hvert fald voldsomt aktualiseret med det moderne arbejde.

Det leder over til den anden form for udsagn om arbejdets værdi i erindringerne, nemlig det man kan kalde tilbageblikket. Næsten alle erindringerne rummer sådanne afsnit, hvor fortælleren reflekterer over sit liv – og herunder over arbejdslivet. Mange giver således udtryk for, at der er sket et tab af kvalitet i kraft af mekaniseringen. Den samme Viggo Overgaard, der som citeret tidligere udtaler sig ganske positivt om de muligheder for at holde en god løn som den nye teknologi gav, konstaterer om udviklingen fra 1892 frem til 1950-erne at man nu ikke længere lærer håndværket fra bunden. Det er, skriver han,

...jo kun et pengespørgsmål, thi ingen kan benægte at det gamle håndværk snart er borte tillige med håndværkssvenden. I stedet har vi fået maskinen og industriarbejderen²⁹

Tvivlen, affødt af den bestandige udvikling og forandring, er et af modernitetens grundtemaer. Denne ambivalente holdning, hvor man på en gang begejstres over fremskridtet og bekymres over tabet af fortiden, er således et udtryk for en sand moderne tankegang.

Organisering

Skal vi tage arbejderne selv på ordet, så må svaret på spørgsmålet om hvorvidt arbejdet blev dårligere i løbet af det moderne industriarbejdes gennembrud altså være et »både ja og nej«.

Det afspejler naturligvis, at det moderne arbejde er præget af to modsatrettede, grundlæggende tendenser: på den ene side arbejdskøbernes bestræbelse på at tiltage sig stadig mere kontrol over arbejdsprocessen, bl.a. ved hjælp af ny teknologi, og

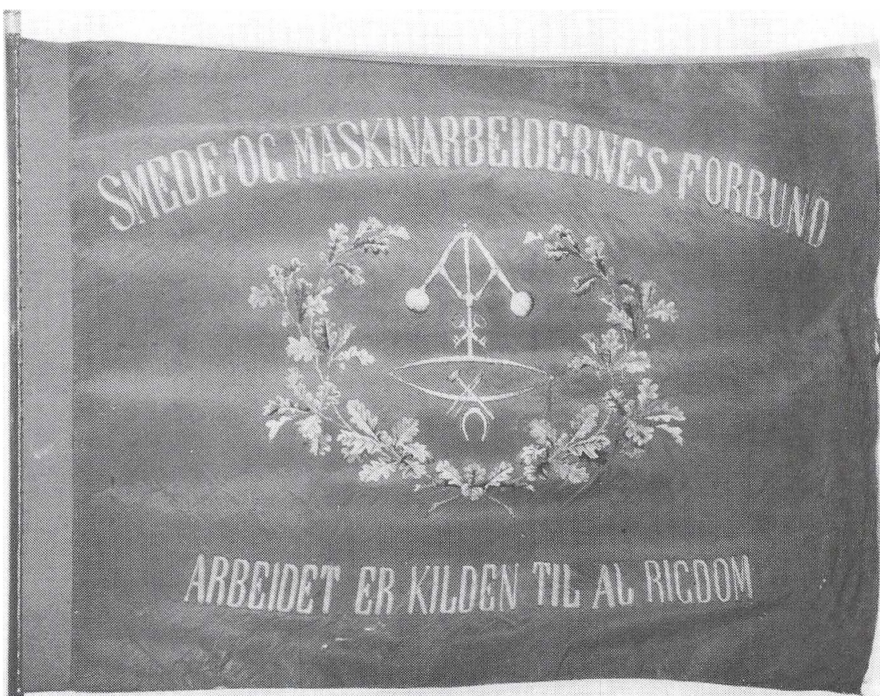
på den anden side arbejderne forsøg på at fastholde så meget af kontrollen som muligt.

Den moderne arbejdskultur, som den vokser frem i løbet af perioden 1890-1914, er præget af denne modsigelse. Umiddelbart indebærer den bl.a. en forstærket tids- og arbejdsdisciplin, færre »blå mandage« og spontane pauser, mindre drikkeri og større renlighed – kort sagt: en mere respektabel kultur, set i forhold til det traditionelle håndværk. De nye normer er nok til en vis grad påtvungne, nødvendige tilpasninger til produktionsmåden og arbejdsprocessen. Men som de ovenstående eksempler viser, så kan de også bruges af arbejderne selv, i deres forsvar for kontrollen med eget arbejde.

Den periode der her er behandlet, er ikke bare den moderne arbejdes gennembrudsår. Det er også den periode, hvor den faglige arbejderbevægelse for alvor bryder igennem. Fagforeningerne er bl.a. en ramme for forsvaret af selvbestemmelsen i arbejdet. I arbejderbevægelsen bliver opfattelsen af magten over arbejdet som grundlag for selvverdet, hævet op på et højere, samfundsmæssigt plan – som det bl.a. kommer til udtryk i de berømte indledningsord til det socialdemokratiske Gimle-program: *Arbejdet er Kilden til al Rigdom og Kultur*. For arbejderbevægelsen forlenede magten over arbejdet arbejderne med en moralsk ret til at stille krav til samfundet – derfor skrev man *Gør din pligt og kræve din ret* på de røde faner.

Her skal der kun gives et enkelt eksempel på hvordan den faglige organisering kunne bruges til forsvar af selvbestemmelsen. Det stammer fra Statsbanernes Centralværksted. Her fandtes der i tiden omkring århundredskiftet ingen egentlige aftaler om akkordsatser, m.v. Det var mestrene der opgjorde akkorden og uddelte personlige tillæg – af arbejderne kaldet »fedtskillingen« – efter forgodtbefindende.

29. NIHA, Smede XV/571.

Fane fra Smede og Maskinarbejdernes Forbund, indviet 1885. Indrammet i egeløv ses en hestesko, hammer og tang, en vognfjeder, nøgler og en regulator til en dampmaskine – symboler på såvel traditionelt som moderne smedearbejde. Fagforeningen dækkede i 1885 endnu kun København. Først i 1888 oprettedes Dansk Smede og Maskinarbejder Forbund, det nuværende Dansk Metalarbejderforbund. (Foto: Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

I 1901 organiserede en gruppe yngre maskinarbejdere så en værkstedsklub. Deres mål var at få gennemført faste akkord-satser, og få afskaffet et nedværdigende system, hvor arbejderne måtte fedte for mester eller lave fiduser med akkordbøgerne for at skaffe sig en anstændig ugeløn.

Resultatet blev da også en omfattende akkordrevision. Men først efter at de organiserede arbejdere havde henvendt sig direkte til DSB's generaldirektør. Som den daværende tillidsmand J.P. Nielsen fortæller:

Der skulle en ny generation til for at forhindre dette kaos, og skabe respekt

om den organisation vi nu engang tilhørte. [] Og derfor gik akkord-snyderiet sin sejrsgang, men en skønne dag måtte de [d.v.s mestrene, lk] stå ansigt til ansigt med kendsgerningerne, og da var det os de havde sparket til, der overfor generaldirektøren forklarede mestrenes evneløse lønpolitik ³⁰.

Dette eksempel er interessant på flere planer. Dels fordi det igen viser hvordan arbejderne tager en moderne norm til sig, men vender den til deres egen fordel. For her er det jo arbejderne der kræver rationalitet af ledelsen. Dels fordi det viser, hvordan der for de fagligt organiserede

30. NIHA, Smede XI/546.

arbejdere sker en sammensmeltning mellem den personlige værdighed og gruppens værdighed.

Denne sammensmeltning ses også af, at i mange af erindringerne fremstilles den positive udvikling i fortællerens egen tilværelse som uløseligt forbundet med den gradvise gennemførelse af arbejderbevægelsens sociale og politiske mål.

I arbejderbevægelsen kædes den traditionelle personlige værdighed, baseret på den individuelle magt over arbejdet, sammen med en ny, moderne klasseværdighed. Arbejderne tilegner sig efterhånden en moderne arbejdskultur, som nok modsvarer rationaliteten i det moderne arbejde, gennem sine disciplinerede og respektable normer. Men den gør det på grundlag af arbejderens klassespecifikke interesser. Derfor fastholder den bl.a. arbejdets moralske dimension, og normerne om det gode arbejde i det hele taget. På den måde adskiller den sig fra arbejdskøbernes modernitet, som alene baseres på funktionel rationalitet.

Den moderne arbejdskultur – og dens organisatoriske udtryk i arbejderbevægelsen – gør det muligt for maskinarbejderne

at værne sig mod dequalificering og instrumentalisering af arbejdet. Den gør det muligt for dem at optræde som subjekter i det industrielle arbejdes historie, og ikke bare som passive objekter for en økonomisk eller teknologisk udvikling.

Fremtidens arbejde

Med denne artikel håber jeg at have vist, at det som i sidste ende er afgørende for den kvalitative udvikling af arbejdet, er den løbende kamp mellem arbejdere og arbejdskøbere om kontrollen over arbejdet. Arbejdskøberne har stærke våben i denne kamp, idet deres ejendomsret over produktionsmidlerne giver dem den formelle ret til at bestemme den teknologiske udvikling. Men arbejderne er ikke forsvarsløse: de har deres traditioner og normer, og frem for alt deres organisationer.

Derimod er der ikke nogen simpel sammenhæng mellem den teknologiske udvikling og arbejdet. Industrialiseringen førte ikke automatisk til dårligt, dequalificeret og instrumentaliseret arbejde. Omvendt er der heller ingen grund til at tro, at arbejdet automatisk bliver bedre som følge af post-industrialiseringen...

Lars K. Kristensen

Tyrkiets islamister vejrer morgenluft

Partiet »Refah« og de tyrkiske suppleringsvalg 25/12 1994¹.

Af Stephen Turk Christensen, ph.d., Middelaldercentret ved Københavns Universitet

Den 25. december skal der – hvis ikke datoen endnu engang udskydes – afholdes suppleringsvalg i Tyrkiet til parlamentet. Mens det næste almindelige, landsdækkende parlamentsvalg først er planlagt til november 1996 skal omkring 1/7 af befolkningen i en række midtvejsvalg i slutningen af december vælge nye parlamentarikere til nogle af parlamentets 450 pladser. Det forventes at Refah Partisi (RP), Tyrkiets islamistiske parti, der i øjeblikket besætter omkring 40 pladser i parlamentet, vil gå kraftigst frem ved suppleringsvalgene².

I alle valg til lovgivende forsamlinger har tyrkiske islamister³ gennemsnitlig opnået ca. 10% af stemmerne, undtagelsesvis 15%. De tyrkiske islamisters »15%-loft« blev brudt i de tyrkiske lokalvalg i slutningen af marts i år. Her gik Refah (udtales ræ'fa:) markant frem. På landsplan fik Refah 19% af de afgivne stemmer. Det var en fordobling af Refahs resultat ved kommunalvalget i 1989⁴. Efter al sandsynlighed vil Refah i december i parlamentet kunne indkassere den stemmefremgang, der i foråret markerede sig lokalt.

Forårets jordskredsvalg

For Tyrkiets verdslige elite kom islamisternes voldsomme fremgang ved forårets lokalvalg som et brutalt chok. Ifølge »Newsweek« var der ingen opinionsundersøgelser, der havde forudsagt så stor

tilslutning til islamisterne. Valgresultatet affødte dommedagsprofetier i aviserne (borgerkrig ligesom i Algeriet) og mistemning i forlystelses- og turistindustrien.

Udenlandske iagttagere havde derimod forventet en markant fremgang for Refah. En uge før valget forudsagde det tyske nyhedsmagasin »Focus«, at Refah kunne vinde op til 20% af stemmerne. De udenlandske journalisters profetier byggede på konkrete iagttagelser og tørre tal, som også havde været tilgængelige for tyrkiske iagttagere. Eksempelvis havde den forøgede vælgertilslutning til Refah allerede markeret sig i november 1992, hvor islamisterne ved lokalvalg blev det største parti i 6 af Istanbuls distrikter⁵.

Ud over at gennembryde det traditionelle loft for opbakning bag islamistiske partier i Tyrkiet var valget bemærkelsesværdigt ved at Refah gik så kraftigt frem i de tyrkiske storbyer. For det første vandt Refah borgmesterposterne i mere end en tredjedel af Tyrkiets provinshovedstæder (29 ud af 76). For det andet skal Refah som det eneste parti have fået alle sine gamle borgmestre genvalgt. For det tredje – og mest overraskende – sejrede Refah i det verdslige Tyrkis to traditionelle magtcentre: Istanbul og Ankara. I Istanbul, Tyrkiets handelsmæssige hjerte, vandt Refah borgmesterposterne fra socialdemokraterne. I Ankara, verdenslighedens politiske

1 Tak til Michael Green, Jane Eis Larsen, Esin Celasun, Isil Kazan og Mogens Bak-Hansen for kommentarer. Redaktionen er afsluttet 28/11 1994.

2 The Economist 1994; Dorsey 26/3 1994.

3 For begreberne »islamister« og »islamisme« i stedet for »islamiske fundamentalister« etc. se Bæk Simonsen 1994.

4 Rouleau 1993, 121; Kuniholm 1991, 43; Girardon 1994.

5 Dickey & Kohen 1994; Girardon 1994; Dorsey 26/3 1994; Kounna 21/3 1994; Der Spiegel 1993.

centrum, besejrede Melih Gökcek fra Refah mod forventning den socialdemokratiske borgmesterkandidat⁶.

Hvorfor?

Hvorfor valgte omkring en femtedel af Tyrkiets vælgere Refahs lokale kandidater i marts 1994? Den tyrkiske politolog Iltur Turan har peget på, at »Refah betyder forskellige ting i de forskellige dele af Tyrkiet. Det er en afspejling af både dem, der har mistet tiltroen til systemet, og dem, der har vanskeligt ved at omstille sig efter forandringer«⁷. Mere konkret kan man – i samme rækkefølge som Turan – pege på to hovedårsager til Refahs forøgede vælgertilslutning: en politisk og en social.

Lad os tage den politiske årsag først, skønt den ikke er kernen i Refahs fremgang. En del af de stemmer, der sikrede Refahs markante sejr i foråret var proteststemmer afgivet af tyrkiske kurdere, der var blevet politisk hjemløse.

Kort tid før lokalvalgene ophævede det tyrkiske parlament den parlamentariske immunitet for 7 medlemmer af det kurdisk dominerede »Demokratiske Parti« (DEP) og de blev anklaget for handlinger »m.h.p. ødelæggelsen af Tyrkiets enhed«. Tre måneder efter valgene erklærede den tyrkiske forfatningsdomstol partiet ulovligt. Partiets 13 parlamentsmedlemmer er enten blevet arresteret eller er flygtet fra Tyrkiet. DEP-parlamentarikerne står i dag anklaget for »at være terrororganisationen PKKs politiske arm«. I alvorligste tilfælde straffes en sådan landsforræderisk virksomhed med døden. DEP opfordrede kurdere til at boykotte forårets lokalvalg. Det skete ikke. I stedet gik en del kurdiske stemmer til Refah-kandidater. For disse må en stemme på Refah have været en måde at reagere på den

samtidige intensivering af den tyrkiske hærs krig mod de kurdiske guerillaer i Sydøstanatolien. De provinshovedstæder, som Refah vandt, ligger først og fremmest i det sydøstanatolske hjørne af Tyrkiet og i en indlandsbræmme nord og vest herfor. Vest for Ankara var Refahs sejr ud over metropolen Istanbul beskedne⁸.

En gentagelse og en forøgelse af Refahs vælgerfremgang kan ikke alene bygge på kurdiske proteststemmer. Vælger man en ret bred kurder-definition udgør dette mindretal omkring 17% af Tyrkiets samlede befolkning. Kurderne vil derfor ikke alene kunne sikre Refah 25% af stemmerne, hvilket ville gøre partiet til Tyrkiets største. Partiets egentlige målsætning må imidlertid være at opnå 30% af stemmerne, idet det specielle tyrkiske valg-system i så fald automatisk ville sikre Refah et flertal af pladser i parlamentet. Siden kommunalvalget i foråret har Refah forsøgt at forvandle proteststemmerne til en stabil opbakning ved at fremhæve osmannerriget som et forbilledligt flerkulturelt samfund og lancere ideen om et »muslimsk broderskab« i Sydøstanatolien. Både den islamiske og den osmanniske model er beregnet på at fastholde den uventede kurdiske opbakning bag Refah. Visionen om osmannerriget som et forbillede for det moderne Tyrkiet er et signal til utilfredse kurdere om, at et parlamentarisk stærkt Refah-parti vil tillade langt større selvstændighed for Tyrkiets minoriteter end det udvalg af kulturelle og sproglige frihedsrettigheder, som den tyrkiske regering gav det kurdiske mindretal i 1991⁹.

Det er den sociale årsag til Refahs vælgerfremgang ved forårets kommunalvalg, der – ud fra en generel historisk og international synsvinkel – er den mest interes-

6 Kounna & Neujahr 12/9 1994; Kounna 2/4 1994; Girardon 1994; The Economist 1994, 24.

7 Dorsey 31/3 1994.

8 Kounna 2/4 & 21/3 1994; Dorsey 26/3 1994; Smyth 1994; Pundik 26/6 & 3/8 1994; Krabbe Barfoed 1994; Kurdistan-Rundbrief 1994, 1; Girardon 1994; The Economist 1994, 29.

9 Rouleau 1993, 122; The Economist 1994; Necef 15-23/4 1992.

sante. Det er nemlig kun den, der kan sikre at Refah får opbakning blandt stadig flere inden for det tyrkiske befolkningsflertal. Der foregår en iøjnefaldende social aktivitet omkring partiet Refah. Refah Partisi oversættes normalt som »Velfærds-partiet«. Ordet »refah«s betydning er imidlertid mere i retning af velstand, komfort, at leve et behageligt, meget velforsynet liv. Partinavnet burde egentlig gengives som »Luksumpartiet«¹⁰. Inden for de snævre rammer, som magtcentraliseringen i Ankara tillader, har partiets repræsentanter forsøgt at leve op til sit navn. I de byer, hvor Refah hidtil har haft magten, har partiet – måske mere symbolsk end reelt – kunnet lindre noget på den forarmelse, som rammer bredt i den tyrkiske befolkning som konsekvens af at landets økonomiske krise intensiveres.

Vand, brød...

Der er tre forhold, der især har gjort Refah populær i brede befolkningsgrupper: 1) partiets antikorrupsionskampagne og dets borgmestres effektivisering af den offentlige service; 2) partitilknyttede velfærdsp projekter; og 3) et moderne islamistisk medieapparats synliggørelse af Refah-kandidaternes »tyrkiskhed«.

Refahs hovedangreb på de siddende magthavere har bestået i en kampagne mod korrupsion og ulovligheder begået af offentlige embedsmænd og deres private kontakter. Refah har ført sig frem som det eneste parti, der var i stand til at erstatte misbrug og slendrian med hæderlig og ansvarlig forvaltning af offentlige midler.

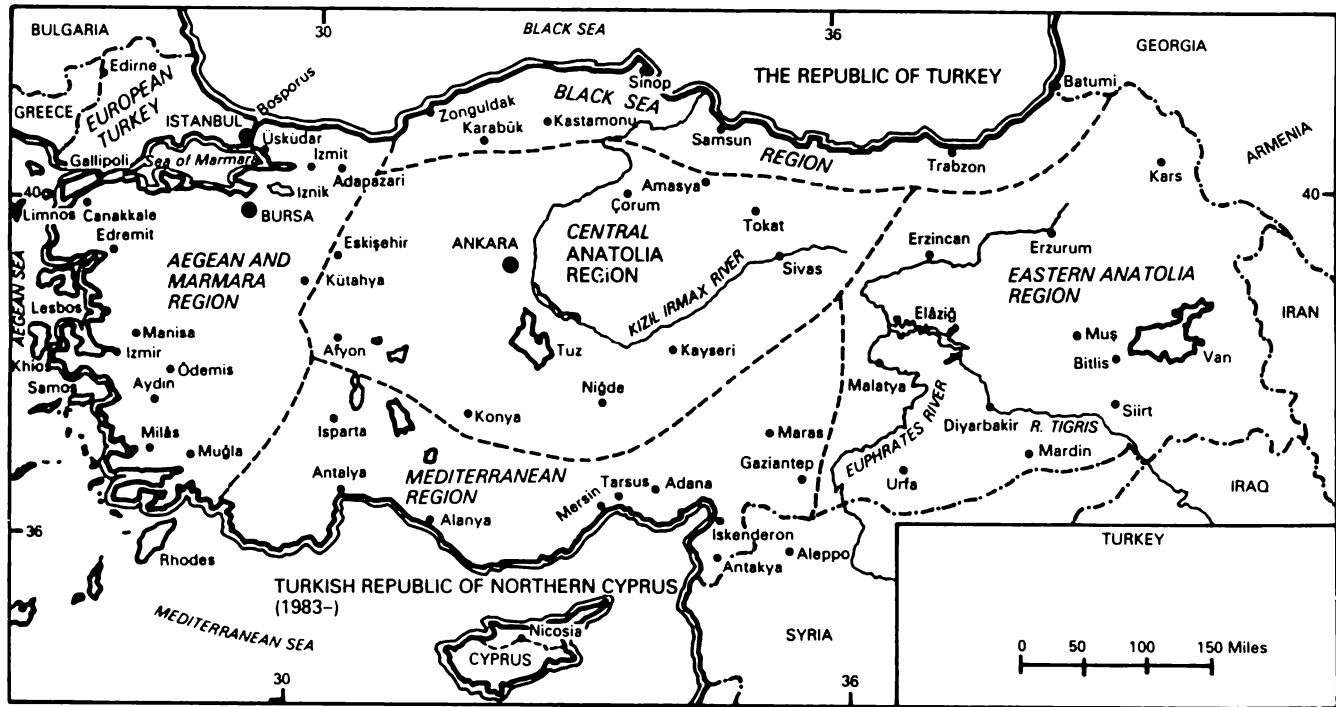
Der er ca. 2 millioner ansatte i Tyrkiets offentlige sektor ud af en erhvervsaktiv befolkning på ca. 40-45 millioner. På en række nationaløkonomisk centrale områder findes der store statsvirksomheder: inden for telekommunikation, luftfart,

jern- og stålforarbejdning, minedrift, benzins- og elektricitetsfremstilling, og bankvæsenet. 863 000 mennesker er ansatte i statsvirksomhederne. I 1992 havde staten et engagement i 235 virksomheder. Staten står for 33% af Tyrkiets industriproduktion. Statsvirksomhederne har været gigantiske underskudsforretninger. I 1993 var disse virksomheder ansvarlige for 1/5 af den offentlige sektors lånebehov på knap 30 milliarder dollars¹¹.

De fleste af Tyrkiets statsvirksomheder har været kendetegnet ved at være meget tabsgivende, ineffektive og genomsyret af korrupsion. I sit november-temanummer om Tyrkiets hævdede »Financial Times« at statsvirksomhedernes personale var dobbelt så stort som det, der var nødvendigt for at kunne drive virksomhederne, og ifølge regeringens økonomiminister Aykon Dogan er der reelt ikke brug for 3/4 af samtlige offentligt ansatte. Statsvirksomhederne har ofte besværet med at levere den vare eller tjenesteydelse som de producerer: der er vandrationering i Istanbul, og i sommeren 1994 løb millionbyen tør for vand, elektricitetsforsyningen afbrydes ofte etc. Ifølge »Financial Times« »pibler korrupsionen ud« af de offentlige tyrkiske virksomheder, og i den tyrkiske presse har der været rapporter om forbindelser mellem gangstere, statsvirksomheder, erhvervsdrivende og ledende politikere. En del af korrupsionen kan forklares ud fra, at de offentlige ansatte ikke er i stand til at leve af den løn, de får udbetalt af staten. Samtidig med, at inflationen steg til skyhøjder, har de ansattes løn været fastfrosset. En lærer eller en læge tjener omkring 2500 kr. om måneden. Den gennemsnitlige månedsløn for en arbejder er forskellig fra sted til sted og svinger omkring de 1000 kr. om måneden. Ud over utilstrækkelige lønninger må de offentligt ansatte døje

10 Jf. New Redhouse Turkish-English Dictionary, Istanbul 1968, s.v. »refah«.

11 Barham 1994; Statesman's Year-Book 1994-95; Tonge 1994; The Economist 1994, 23.

Gengivet efter: Feroz Ahmad: The making of modern Turkey, London og New York 1993.

med, at de ikke altid bliver udbetalt til tiden. Konsekvensen har været at »den uofficielle eller sorte økonomi« er vokset kraftigt de senere år. Som »Financial Times« skarpsindigt har bemærket er det undergrundsøkonomiens vækst, der er årsagen til, at Istanbuls gader ikke er fulde af vrede demonstranter, men er ved at kvæles i trafik. Eksempelvis menes 200.000 personer at stå for den illegale viderehandel af forbrugsvarer fra Rusland, Østeuropa og Centralasien¹².

Når Refah kommer til magten et sted bliver det gamle styres »offentlige skampletter« i bogstaveligste forstand »renset bort«.

Den første embedshandling, som den nye Refah-borgmester for Beyoglu (Istanbuls forlystelseskvarter) udførte, var at beordre rengøring af en af kvarterets kristne kirker, der skæmmedes af et bjerg af affald. Refah-bystyrerne får gennemført de ting, som de tidligere bystyre har haft svært ved at realisere: husholdningsaffaldet hentes til tiden, defekte vandrør og huller i vejene repareres, og kommunens ansatte får løn til tiden¹³.

Tyrkiets i forvejen dårlige økonomi forværredes i de første måneder af 1994. Et ekstremt højt renteniveau medførte faldende produktion. I marts brød det tyrkiske finansmarked helt sammen. Dag-til-dag renten var nået op på 1000%. Inflationen var på 73% og stadig for opadgående. I de første 3 måneder af 1994 mistede den tyrkiske lira mellem en tredjedel og totredjedele af sin værdi i forhold til udenlandsk valuta. Faldet var f.eks. 34% i forhold til den tyske mark. I det første kvartal af 1994 blev Tyrkiets kreditværdighed i udlandet nedskrevet 3 gange. På ti år er statsgælden blevet tredoblet, således at den i 1994 er på omkring 65 milliarder dollars. Produktionen var blevet

urentabel. I nogle få, meget spændte dage i foråret gik den tyrkiske økonomi i byområderne næsten helt i stå. Konsekvenserne var massefyringer, hjemsendelser af arbejdere eller nedsættelse af arbejdstiden for de øvrige.

Tyrkiet har en meget høj registreret arbejdsløshed. Alene i byerne er den på mere end 13%. Det vil sige, at omkring hver syvende arbejdsdygtige byboer er uden stabil (eller registreret?) indtægtskilde. Det sociale sikkerhedsnet er meget svagt: arbejdsgiveren betaler den fyrede en månedsløn for hvert år en arbejder har arbejdet plus en ekstra månedsløn ud fra tanken om, at intet er sikkert her i livet! Herefter må den arbejdsløse selv sørge for sin og familiens overlevelse¹⁴.

Der, hvor staten giver op, træder partiet Refah til. Islamistiske radio- og tv-stationer oplyser lyttere og seere om, hvor der kan fås gratis eller billigere brød eller hvor børn og gamle kan få gratis lægehjælp. Før forårets kommunalvalg fungerede Konya knapt 200 km vest for Ankara som model for en Refah-styret provinsby. Ved kommunalvalget i 1989 var Refah gået af med sejren. I løbet af de fem års Refah-styre er de fleste af byens spillehaller og syv af byens ti biografte blevet lukket. De tilbageblevne forretningsdrivende gav Refah-borgmesteren hele skylden herfor, men udviklingen skyldes givet også andre årsager (som f.eks. fordoblingen af antallet af TV-apparater i samme periode). Bystyret tillod – mod betaling af visse særskatter – den fortsatte private drift af seks spiritusforretninger i en by med 600 000 indbyggere. Der blev derimod ikke givet tilladelse til nye butikker i denne branche. Afgifter ramte også forretningsdrivende, der spiller den foragtede vestlige musik. Til gengæld havde bystyret – ud over at bygge moskeer –

12 Barham 1994; Mathiasen 1989; The Economist 1994; Dorsey 26/3 1994.

13 Girardon 1994; The Economist 1994.

14 Von Korff 1994; Dorsey 31/3 1994; Barham 1994; The Economist 1994.

selv åbnet to forretninger, hvor fødevarer og andre livsforbrugsvarer kunne købes billigt i kraft af kommunale tilskud. Før lokalvalgene blev de kommunale brød solgt til en tredjedel af markedsprisen. De 150 000 brød, der dagligt blev solgt fra de to butikker, udgjorde en tredjedel af det lokale marked.

Velgørehedsarbejdet er karakteristisk for den tyrkiske islamisme omkring Refah på samme måde, som det er det for islamismen omkring FIS i Algeriet og »Det Muslimske Broderskab« i Ægypten. Endnu synes disse aktiviteter i Tyrkiet ikke at have taget det omfang, de har i de to andre stater, hvor de islamistiske partier er omgivet af omfattende netværk af velgørende institutioner, sundhedsklinikker, hospitaler, skoler og moskeer¹⁵.

... og Atatürks tøfler

Refah nyder godt af en voldsom vækst af islamistisk-orienterede medier fra slutningen af 80'erne. Ifølge det ansete »Turkish Daily News« bestod det islamistiske medielandskab i Tyrkiet i begyndelsen af 1993 af mindst 290 forlag, 4 dagblade og ca. 300 publikationer, et par hundrede uautoriserede radiostationer samt ca. 30 ligeledes uautoriserede TV-kanaler. Sammenholdes disse tal med totaltallene for Tyrkiet, propaganderes Islams velsignelser skønmæssigt af mindst hvert tredtende dagblad, hver tiende tryksag (publikation), hver fjerde (eller tredje...) radiostation og hver tredje TV-kanal¹⁶.

Som parti har Refah markeret sig med massemøder, der på samme måde som TV-mediet skaber en særlig strålekrans omkring partiet. Ligesom den katolske

messe fascinerer Refahs massemøder både de aktivt deltagende og de udenforstående passive tilskuere. Ved møderne udsættes øjne og ører for voldsomme indtryk: et utal af opstemte tilsørede, sortklædte kvinder, der vifter med små grønne flag, partiets blodrøde faner, ægte turbanklædte janitsharmusikere i lange røde og blå kapper, der med deres zurnaer (de særlige tyrkiske oboer), pauker, bækkener etc. fremfører opildnende og krigerisk musik...¹⁷.

Refah er tydeligvis langt mere målrettet og professionel end sine politiske modstandere m.h.t. selviscenesættelse. Det forhenværende socialdemokratiske bystyre forsøgte at bevare magten i Istanbul ved at sponsorere veldrejede mannequiner og internationale filmfestivaler. Det var et konservativt svar på islamisternes ihærdige valgkamp: socialdemokraternes målgruppe var byens svindende middelklasse med verdslige og vestlige idealer. Heroverfor har Refahs politikere en stil, der har meget bredere appel og har fat i noget helt grundlæggende i tyrkisk kultur. Der er tale om et fænomen, som vestlige journalister ofte har bidt mærke i, men som de ikke rigtig har kunnet forklare.

»Newsweek's« artikel om Refahs succes ved kommunalvalget indledes med ordene: »Tyrkiets islamiske politikere er måske Islams mest modebevidste stridsmænd. Deres ledere er iført skræddersyede habitter og slips. For deres tilsørede kvinder, tales der om at invitere en designer fra Paris for at vise nogle variationer af muslimsk chic. Asketer er de i hvert fald ikke.« I sin reportage om samme begiven-

15 Kounna 2/4 1994; The Economist 1994; Dorsey 26/3 1994; Miller 1993, 47. I 1983 fandtes der i Tyrkiet lidt over 5 millioner TV-apparater. I begyndelsen af 1990'erne var der mellem 10 og 13 millioner (Statesman's Year-Book 1985-86, 1193 og udgaven 1994-95, 1301).

16 Tallene (gengivet efter Rouleau 1993, 119) skal ses i forhold til, at Tyrkiet i 1991 havde 54 dagblade og 3033 publikationer, og i 1993 omkring 800 uafhængige radiostationer og 84 TV-stationer. Den tyrkiske stat afskaffede sit sendemonopol i 1993 (Statesman's Year-Book 1994-95, 1301; jf. Nefci 7-13/8 1992).

17 Billeder fra Refah-massemøder findes i Kounnas mange artikler. Om janitsharmusik, se Tuglaci 1986, 2-74, og om den katolske messe: Egger 1985.

hed bringer »L'Express« farvebilleder af Tyrkiets smarte islamister og et interview med Nusret Bayraktar, en af de nye Refahborgmestrene: »Leende, energisk, iført en rosa vest og et blomstret slips, er den nye borgmester for Beyoglu (Istanbul forlystelseskvarter) elegant («pimpant»). Der er ingen sammenligning med disse ynkeligt udseende algeriske islamister, med slæbende gang og forsømt skæg, der fremviser deres frustrationer ved at bebude helvedet¹⁸.

MANDIGHED, energi, charme, velklædthed karakteriserer Refah-politikerne, og »L'Express« kalder Necmettin Erbakan for partiets »leader charismaticque«. Men de samme mænd er også fromme islamister og angiveligt langt mere hæderlige politikere end deres modstandere. Netop i kraft af disse modsætninger mellem det ydre og det indre kommer Refah-politikere til at fremstå som meget tyrkiske – i modsætning til den udynamiske overflade af vestlig glans, som starletterne og filmfestivalerne kastede over deres socialdemokratiske mæcener. I »Breve fra en ottoman« (1978) kalder Henrik Nordbrandt tyrkerne for »et folk af modsætninger«. Han skildrer, hvordan han hos tyrkerne snart har mødt drømmende indadvendthed, snart aggressiv udadvendthed. Stædighed veksler med fleksibilitet, selv-ironi med indædt nationalstolthed. Implicit peger Nordbrandt på, at modsætninger mellem form og indhold giver megen tyrkisk kultur sin særlige karakter. Som et eksempel herpå fortæller Nordbrandt om folkevisen om digteren og oprøreren Kiroghlu. Kiroghlu, der som historisk person bekæmpede sultanens tropper i Anatolien i slutningen af 1500-tallet, hædrer i visen sig selv ved at besynde drab, skummende heste og blod-

vædede støvler i kunstfærdige og sødmedladede strofer¹⁹.

Også Mustafa Kemal («Atatürk») brugte den »tyrkiske kulturkode«, da han på osmannerrigets ruiner skabte det moderne verdslige Tyrki. Opgaven krævede opgør med mange degenererede osmanniske institutioner og symboler. Håndfast undertrykte Atatürk alle det gamle systems religiøse domstole, Koranskoler og dervishordener. Islam blev frataget stillingen som statsreligion, og for at individualisere og privatisere religionen forbød og forfulgte Atatürk hårdhændet de store muslimske broderskaber. Denne barske herre huskes imidlertid på sit fine civile kostume og sin charme. Atatürks navn fremkalder på nethinden billedet af verdensmanden i kjole og hvidt med slængkappe. Både på pengesedler, fotografier eller som statue er »Fadertyrk« til stede i det moderne Tyrki klædt på som en »grev Danilo eller grev Dracula på vej til aftenselskab, altid med en tændt cigaret i hånden«²⁰.

Med den paradoksale kombination af religiøs fromhed og velklædthed – hvad enten denne er den maskuline vestlige elegance eller den sensuelle orientalske kvindemode²¹ – har Refah-politikerne fået fat i en kulturkode for »tyrkiskhed« fra Atatürk-tiden. Denne tradition var blevet glemt under Tyrkiets kraftige orientering mod Vesten under den kolde krig, hvor landet økonomisk, politisk og militært blev honoreret for sin rolle som den »frie verdens« fremskudte vagthund.

Verdslige islamister

Refah er Tyrkiets førende islamistiske parti. Men hvordan kommer Islam ind i forhold til partiets politik? Forfatningen forbyder politisk udnyttelse af religionen

18 Dickey & Kohen 1994; Girardon 1994.

19 Nordbrandt 1986, 35-45; Boratav 1979-1986.

20 Akdag 1975, 257; Mantran 1954-60; Heltberg 1989.

21 Jf. Necef 21/5 1994.

samt enhver svækkelse af Den tyrkiske Republiks verdslige karakter. Alene af denne grund propagerer Refah ikke for indførelsen af et islamisk teokrati i Tyrkiet²². Et program, der ville erstatte Tyrkiets verdslige love med sharia'en, dvs. et islamisk retssystem, ville straks medføre, at myndighederne anklagede enhver af de ansvarlige for statsundergravende aktivitet. Adspurgt af vestlige journalister trak de fleste Refah-politikere oven på forårets valgsejr derfor en klar skillelinje mellem religion og politik. En tidligere mufti, der var blevet valgt som Refah-borgmester i en forstad til Istanbul, sagde således til »The Economist«: »Partiet er en ting, religionen noget andet. Nogle mennesker vil have et styre efter Koranen, men de fleste vil bare have et retfærdigt styre... Det er op til kvinderne at vælge at tildække sig«. Før valget kunne man derimod i den vestlige presse være heldig at finde udtalelser, der klarere belyste mange Refah-politikeres opfattelse af sammenhængen mellem religion og politik.

Refahs slogan er »et retfærdigt styre«. Under valgkampen skulle det forstås som en kommunal ledelse, der var »ren« og »effektiv« i modsætning til alle de magthave, der ikke tilhørte Refah-partiet. Refah slog på, at partiet var det eneste nye alternativ inden for tyrkisk politisk kultur. Partiets repræsentanter hævdede, at Refah-politikeres religiøse fromhed medførte, at de ville være betydeligt mere ansvarlige og hæderlige end de regerende verdslige politikere. Tankegangen synes at være, at Refah-politikernes bevidsthed om, at de efter døden kommer til at stå til ansvar for deres synder, får dem til i denne verden at handle godt og retfærdigt. Dette ligger i den karakteristiske af Refah, som en medarbejder hos Konyas borgme-

ster kom med før kommunalvalget til den vestlige journalist: »Vores parti er anderledes, fordi vi frygter Gud og skal stå til regnskab for vore synder. Vi er ikke modtagelige for bestikkelse, og vi værner om de offentlige midler. Folk stemmer på os, fordi vi repræsenterer en mulighed. Vi tillader folk at gøre, hvad de har lyst til«.

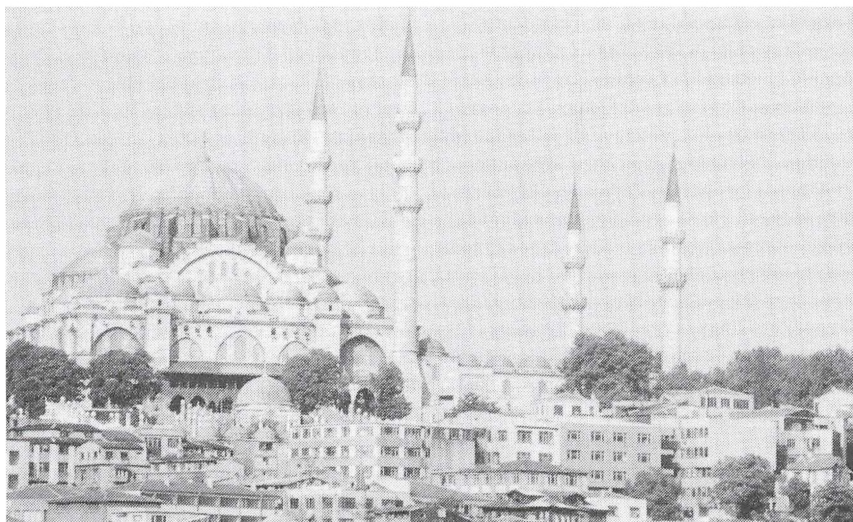
Islams »korridor-position« for Tyrkiets vigtigste islamistiske bevægelse er baggrunden for at man måske kan kalde dem for »verdslige islamister«. Denne betegnelse kan også bruges til at tolke den politik, der føres i de Refah-kontrollerede lokalområder i Tyrkiet.

Mange forskellige islamistiske grupper er samlet under Refahs hat. Der er både slappere og strammere. Strammernes hovedmål ser ud til at være at drive islamiseringen af Tyrkiet så langt frem som overhovedet muligt. Slapperne er derimod mere orienteret mod at partiet bliver stærkt inden for det parlamentariske system. Slapper-fløjen lægger derfor vægten på at få opbakning også uden for de traditionelle islamisters rækker (f.eks. verdslige kvinder, etniske og religiøse minoriteter). De ønsker at Refah slår »sig op som en politisk bevægelse med bred appel.«²³.

I 1993 vandt strammerne et opgør inden for partiet, og nogle af de mange nye Refah-borgmestre forsøgte efter valget i marts at islamisere deres lokalområde. Strammerne har især fokuseret på indtagelsen af alkohol og adskillelse af kønnene. En række steder er det blevet forsøgt at forbyde alkohol på offentlige pladser. En Refah-borgmester forsøgte at indføre kønsopdelte lokalbusser. Oven på valgsejren strejfede militante Refah-aktivister rundt i Istanbul og forsøgte at få kvinder til at tildække deres hoveder. De betragtede Istanbul som »deres by« og ville derfor have kvinderne til at indrette

22 Rouleau 1993, 121; Statesman's Year-Book 1994-95, 1301. Ifølge straffelovens paragraf 163 er aktiviteter, »der strider mod verdsligheden«, strafbare (jf. Møller-Rasmussen 1988).

23 The Economist 1994; Dickey & Kohen 1994; det lange citat stammer fra Dorsey 26/3 1994.

Süleymaniye Camii – Suleiman d. Store's moské i Istanbul, bygget 1557. Som så mange andre tyrkiske byer fik Istanbul islamistisk borgmester i foråret 1994. Islamisterne prioriterer moskébyggeriet meget højt, men de gør også en stor indsats for forbedring af de sociale og sanitære forhold og den tekniske forvaltning. Dette er en væsentlig årsag til den store popularitet, som partiet Refah nyder for tiden.

sig derefter. Det stod på i et par uger – uden islamistisk succes. Der cirkulerer selvfølgelig også rygter om helt ekstreme holdninger, hvis troværdighed det er vanskeligt at efterprøve. Således skal visse Refah-borgmestre have været imod at tilsætte klor til byernes drikkevand, idet de mener, at der hermed sker en vanhelgelse af vandet, som muslimer bruger til den rituelle afvaskning før bønner.

Islamiseringsforsøg som de ovennævnte blev ret hurtigt indstillet. Det er stadig ligeså nemt – både i Ankara og Istanbul – at købe »Playboy« som Koranen.²⁴ Der er helt sikkert adskillige grunde til at de nylvalgte Refah-borgmestre har valgt at koncentrere sig om de akutte verdslige problemer frem for at forsøge at gennemføre populære islamistiske idealer.

Det er værd at overveje, hvilken funktion »islamerisering« kan have på lokalt niveau i Tyrkiet. Er Refah havnet i en situation, som vesterlændige vil opfatte som problematisk, men som måske ikke opleves som sådan af realistiske tyrkiske øjne? På den ene side er Refah blevet en magtfaktor i det politiske system gennem sin voldsomme og indædte kampagne mod korruption inden for de statslige institutioner. På den anden side rummer det tyrkiske system alle de forudsætninger, der – med eller mod de impliceredes vilje – vil kunne gøre Refahs politikere til midtpunkter for den samme type klientvæsen, hvis fremtrædelsesformer partiet så kraftigt har angrebet. Her er det vigtigt at understrege, at skønt Refah ubønhørligt angriber offentlige embedsmænds

24 The Economist 1994, 24; Moody 1994; Dickey & Kohen 1994; Kurdistan-Rundbrief 1994; Rouleau 1993, 121. Ifølge verdsligt-orienterede forretningsdrivende i Konya har »Refah-støttede hooligans adskillige gange... stukket ild til forretninger, der betragtes som syndige.« (Dorsey 26/3 1994).

slendrian og korruption, er partiet samtidig en indædt modstander af den privatisering af statsvirksomhederne etc., som premierminister Tansu Cillers konservative »Den Sande Vejs Parti« (DYP) (og Verdensbanken) ønsker så brændende.

I lokal, tyrkisk sammenhæng kan »islamisering« derfor betragtes som den »politiske kode«, omkring hvilken et nyt sæt patron-klient relationer mellem politikere og f.eks. forretningsfolk eller offentligt ansatte udkrystalliseres. Rapporterne fra Refah-styret i Konya tyder på at en sådan proces er igang. Før forårets valg klagede byens 1500-mands store Handelskammer over at Refah-byrådet kun samarbejdede med forretningsmænd, der var medlemmer af partiet, og at det forsøgte at miscreditere andre forretningsfolk ved at »anklage dem for at være anti-muslimske«. Byrådet blev også beskyldt for at blokere for mange investeringer især inden for turistindustrien, idet det angiveligt ikke kunne »tage ansvaret for at give grønt lys til virksomheder, der handler i synd«.

Muligvis vil det islamistiske Refah også træde ind som ny patron i Istanbuls superverdslige bydel Beyoglu. Mange generationer tilbage har der her været en meget høj koncentration af barer, restauranter, kasinoer og bordeller etc. Her er der blevet tjent virkelig store penge. F.eks. er Matilt Manokyan, der her driver legale bordeller, en af Tyrkiets største skatteydere. I sin valgkampagne lovede Refah-kandidaten – begrundet med sundhedstilstanden og ikke religionen! – at han som borgmester ville lukke bordeller i Beyoglu. Men han ville »ikke totalt forbyde prostitu-

tion«, og han undgik at love at standse byens lovlige bordeller. På samme måde er Tayyip Erdogan modstander af restriktioner på spiritussalget i Istanbul. Hans pragmatiske begrundelse lyder: Istanbul skal være »et godt sted at leve«²⁵.

De foreløbige synlige resultater af, at Tyrkiets islamister er rykket ind på rådhusene i et stort antal tyrkiske byer, synes at have været renere og mindre hullede gader, mere vand i hanerne og billigere levnedsmidler i kommunalt understøttede forretninger – samt en intensivning af moskebyggeriet. Det er på sidstnævnte område, at islamiseringen er koncentreret. Byggeriet af nye moskeer har i det sidste årti været stigende i Tyrkiet, og den tyrkiske stat har været kraftigt involveret heri²⁶. Efter al sandsynlighed vil der ske en voldsom vækst i antallet af nye moskeer, især med de nye Refah-borgmestre som drivkraft. Man kan f.eks. pege på situationen i Sultanbeyli, der er en ucharmerende betonforstad knap 30 kilometer fra Istanbul. Inden for det sidste årti er der blevet bygget 14 moskeer i byen, hvis befolkning på 15 år steg fra 2 000 til 200 000 indbyggere. Den nye Refah-borgmester ønsker snarest at bygge 45 nye moskeer²⁷. Et sådant moskebyggeri vil have lighedspunkter med opførelsen af forsamlingshuse under forrige århundredes danske vækkel-sesbevægelser. Moskeen benyttes ikke blot til bøn og religiøse handlinger. Der er en gammel tradition for, at vigtige verdslige beslutninger kan træffes i moskerummet. De mange nye moskeer, der er ved at blive bygget, er måske fremtidens islamistiske modstandscentre²⁸.

Det er også sandsynligt, at store mo-

25 Dorsey 26/3 & 31/3 1994; Dickey & Kohen 1994.

26 Moskeerne opføres med offentlig støtte, og den tyrkiske regering er blevet kritiseret for at bygge flere moskeer end offentlige skoler (Rouveau 1993, 120).

27 The Economist 1994, 24.

28 Den styrke, der allerede i dag i Tyrkiet er knyttet til moskeernes privilegerede rum, blev åbenbar under den voldsomme strid i 1989 mellem centralmagten i Ankara og byradene om transmissionen af udenlandske TV-programmer til tyrkerne. Undervisningsministeren, islamisten Kececiler, mente, at de vestlige TV-programmer og især de mange transmitterede italienske pornofilm »odelagde moralen i landet«. For at forhindre tyrkerne i at modtage Vestens fordærv beordrede han alle forstærkningsstationer og satellitantenner kon-

skeer inden længe igen vil være at finde i Istanbuls centrum. Den nye borgmester, Recep Tayyip Erdogan, betragter det som en skandale, at der ikke findes »en anstændig moske« (hvormed må menes en stor fredagsmoske) i byens centrum. Han vil derfor lade bygge en ny moske ved Taksim Pladsen i Beyoglu-kvarteret. Erdogan har også krævet Aya Sofya-bygningen genindviet som moske. Som bekendt lod Konstantinopels erobrere, osmanner-sultanen Mehmed II, det byzantinske riges hovedkirke Hagia Sofia omdanne til moskeen Aya Sofya i 1453. I 1934 forbød Atatürk brugen af bygningen som moske, og i 1935 blev den omdannet til museum. Fra begyndelsen af 30'erne blotlagde »The Byzantine Institute of America« den oprindelige byzantinske pragtkirkes vidunderlige mosaikker, der i senosmannisk tid var blevet skjult under et lag af kalk og maling. Erdogan vil ophæve bygningens status som museum. Det er faktisk ikke helt usandsynligt, at Aya Sofya igen bliver moske. For nogle få år siden blev forslaget fremsat i det tyrkiske parlament af et medlem af DYP – det parti, der i dag ledes af premierminister Tansu Ciller²⁹.

Islamiseringen fortsætter

Alt taler for, at suppleringsvalget – såfremt det afholdes – vil styrke Refahs stilling i parlamentet. På trods af, at Tansu Cillers økonomiske indgreb siden foråret tilsyneladende har medført en halvering af handelsunderskuddet (fra de 14 milliarder dollars i 1993), en mere afdæmpet stigning i inflationen, og en forøgelse af eksporten (fulgt af stigende priser på Istanbuls børs) består størstedelen af de pro-

blemer, der fik 1/5 af de tyrkiske vælgere til i foråret at stemme på Refah. Kurderne mangler deres eget parlamentariske tale-rør. Og fra såvel Verdensbanken, de tyrkiske storbanker som fra Tansu Cillers socialdemokratisk-konservative koalitionsregering lyder det samme budskab til den tyrkiske befolkning: »Tyrkere må acceptere den kendsgerning at de bliver nødt til at forbruge og låne mindre.«³⁰. Effektueringen af eller blot truslen om, at livremmen skal spændes et godt stykke ind, vil drive endnu flere af Tyrkiets økonomisk trængte vælgere over i Refahs lejr.

Islamisternes forventede fremgang har allerede sat sig spor i det politiske liv i Tyrkiets. Både regeringen og den verdslige opposition synes at have indstillet sig på en endnu kraftigere islamisering af landets politiske kultur end hidtil. Et eksempel herpå var premierminister Tansu Cillers sene afbud til Verdensbefolkningskonferencen i Cairo dette efterår, hvor hun skulle have holdt en nøgletale. Cillers parlamentarisk svage centrum-højre regering forsøger at undgå at provokere Tyrkiets islamister, der inden længe kan blive nødvendige regeringspartnere³¹.

Stephen Turk Christensen

Litteratur

- Acar, Ferdie:** »The True Path Party, 1983-1989«, in: Metin Heper & Jacob M. Landau (eds.): *Political Parties and Democracy in Turkey*, London 1991, 188-201.
- Akdag, Mustafa:** »Atatürk, Kemal«, *Encyclopaedia Britannica*, vol. 2, 15th ed., 1975, 255-257.
- Barham, John:** Artikler i *Financial Times Survey: Turkish Finance and Industry*, 3/11 1994, 1-11.
- Borotav, P.N.:** s.v. »Köröghlu«, *Encyclopedia of Islam*, New ed. V, 1979-86, 270.
- Bæk Simonsen, Jørgen:** »Islam, politik, fjendebil-

fiskeret. Dette indgreb fra centralmagten på et område, der forvaltes af byrådene, fremkaldte voldsomme lokale reaktioner. Overalt i Tyrkiets – også blandt ministerens partifæller – ville man ikke acceptere indgrebet, og der blev udvist stor og opsigtsvækkende opfindsomhed i saboteringen af ordren fra Ankara. I den særdeles konservative provinsby Kastamonu 150 km nordøst for Ankara tillod den meget religiøse imam for byens største moske opsætningen af den forbudte satellitantenne på en af moskeens minaretter, »da moskeen var uden for ministerens og politiets magtområde« (Necef 7-13/8 1992).

29 Kounna 2/4 1994; Müller-Wiener 1977, 94; jf. Freely 1987, 74; Acar 1991, 201, note 29.

30 *The Economist* 1994; Barham 1994, 1.

31 Jf. Kounna & Neujahr 12/9 1994.

- leder og virkelighedens mangfoldighed», *Semiramis* nr. 3, 1994, 7-15.
- Der Spiegel:** »Jeden Tag mehr«, *Der Spiegel* 15/3 1993, 171-176.
- Dickey, Christopher & Sami Kohen:** »«We'll Save Islamic Unity»«, *Newsweek* 11/4 1994, 17.
- Dorsey, James M.:** »Iransk skygge tynger tyrkisk valg«, *Politiken* 26/3 1994.
- Dorsey, James M.:** »Tyrkiet delt efter valg«, *Politiken* 31/3 1994.
- Egger, Geert:** »Hoc est enim corpus meum – en lignelse om den katolske messe og civilisationsprocessen«, *Stofskifte* 8. årg. nr. 12, 1985, 61-81.
- Freely, John:** *Blue Guide Istanbul*, 2nd edition, London 1987.
- Girardon, Jacques:** »Vent d'islam sur le Bosphore«, *L'Express* 14/11 1994, 20-21.
- Heltberg, Bettina:** »Forandring fryder«, *Politiken* 30/4 1989.
- Korff, Marian von:** »Absturz der Wirtschaft«, *Focus* 28/3 1994, 205.
- Kounna, Penny:** »Knapp am Putsch vorbei«, *Focus* 21/3 1994, 241.
- Kounna, Penny:** »Angst vor den Islamisten«, *Focus* 2/4 1994, 200.
- Kounna, Penny:** »Gepflegte Feindschaft«, *Focus* 13/6 1994, 204.
- Kounna, Penny & Gaby Neujahr:** »Ciller buhlt um Islamisten«, *Focus* 12/9 1994, 246-248.
- Krabbe Barfoed, Stig:** »Pressepris til modig tyrkisk avis«, *Politiken* 17/7 1994.
- Kuniholm, Bruce R.:** »Turkey and the West«, *Foreign Affairs*, vol. 70, No. 2, Spring 1991, 34-48.
- Kurdistan-Rundbrief** Nr. 22, Jg. 7.4, oktober 1994.
- Mantran, R.:** s.v. »Atatürk«, *Encyclopaedia of Islam*, New ed., vol. I, 1954-60, 734-735.
- Mathiasen, Birthe Juul:** »Hvor mændene trækker for at blive kvinder«, *Information* 8-9/4 1989.
- Miller, Judith:** »The Challenge of Radical Islam«, *Foreign Affairs*, vol. 72, no. 2, Spring 1993, 43-56.
- Moody, John:** »The Lady is No Champ«, *Time*, 30/5 1994, 30.
- Müller-Wiener, Wolfgang:** *Bildlexikon zur Topographie Istanbul*, Tübingen 1977.
- Møller-Rasmussen, Lars:** »Islamiske komplikationer for Tyrkiets kommunist-proces«, *Information* 10/6 1988.
- Necef, Mehmet Ümit:** »Dømt til at leve sammen«, *Weekendavisen* 15-23/4 1992.
- Necef, Mehmet Ümit:** »Folket vil have mer' – bare det er fjernsyn«, *Weekendavisen* 7-13/8 1992.
- Necef, Mehmet Ümit:** »Islamisk modeshow«, *Politikens kronik* 21/5 1994.
- Nordbrandt, Henrik:** *Breve fra en ottoman*. Indtryk fra Tyrkiet og Grækenland. København 1985.
- Pundik, Herbert:** »Kurderne på flugt fra dobbeltterror«, *Politiken* 26/6-1994.
- Pundik, Herbert:** »Verdens øjne på Tyrkiet«, *Politiken* 3/8 1994.
- Rouleau, Eric:** »The Challenges to Turkey«, *Foreign Affairs*, vol. 72, No. 5, Nov./Dec. 1993, 110-126.
- Smyth, Gareth:** »War without end«, *New Statesman & Society*, 1/4 1994, 14-15.
- Statesman's Year-Book 1985-86**, ed. John Paxton, 122nd ed. London 1985.
- Statesman's Year-Book 1994-95**, ed. Brian Hunter, 131st ed., London 1994.
- The Economist** 19/11 1994: »Turkey: East, West, which is best?«, 23-29.
- Tonge, David:** »Pressure on state bodies«, *Financial Times* 3/11 1994: »Turkish Finance and Industry«, IV.
- Tuglaci, Pars:** *Mehterhane'den bando'ya / Turkish Bands of Past and Present*. Istanbul 1986.

Eksistensforsvar eller neutralitetsforsvar ?

Forsvarsdebatten 1908-09 og dens forudsætninger

af museumsinspektør Jens Ole Christensen, Tøjhusmuseet

Tøjhusmuseet blev i 1988 sektorforskningsinstitution sammen med en række andre institutioner under Kulturministeriet. Museet har som følge heraf etableret en forskeruddannelse. Som et led heri har jeg siden 1992 arbejdet på et Ph.D.-projekt om dansk forsvar 1870-1918. Denne artikel, der fokuserer på et enkelt aspekt, er en status over nogle af de tanker jeg foreløbigt har gjort.

Hovedværket om dansk sikkerheds- og forsvarspolitik i denne periode er Troels Finks *Spillet om dansk neutralitet 1905-1909* fra 1959. Finks bedømmelser har siden fuldstændigt domineret historiskrivningen. Jeg skal her forsøge en ny tolkning. Med hensyn til de centrale begreber, *eksistensforsvar* og *neutralitetsforsvar* støtter jeg mig i høj grad til et analysearbejde af oberst Michael H. Clemmesen.¹

Forsvarssagen indtil 1908

Udviklingen i 1800-tallet medførte for alvor en opdeling af de europæiske stater i stormagter og småstater alt efter deres evne til at mobilisere menneskelige og industrielle resurser. Dette gav småstaterne alvorlige sikkerhedsmæssige problemer; for Danmarks vedkommende især i forhold til Tyskland efter 1864. Følgen var en voldsom politisk strid om dansk forsvar, forsvarskampen, fra 1870-erne og frem. I denne kamp blev det i første omgang Højres forsvarspolitik der sejrede, nemlig et eksistensforsvar koncentreret om det befæstede København. Venstre var modstander af denne politik,

men havde i første omgang ikke noget klart forsvarspolitisk alternativ.

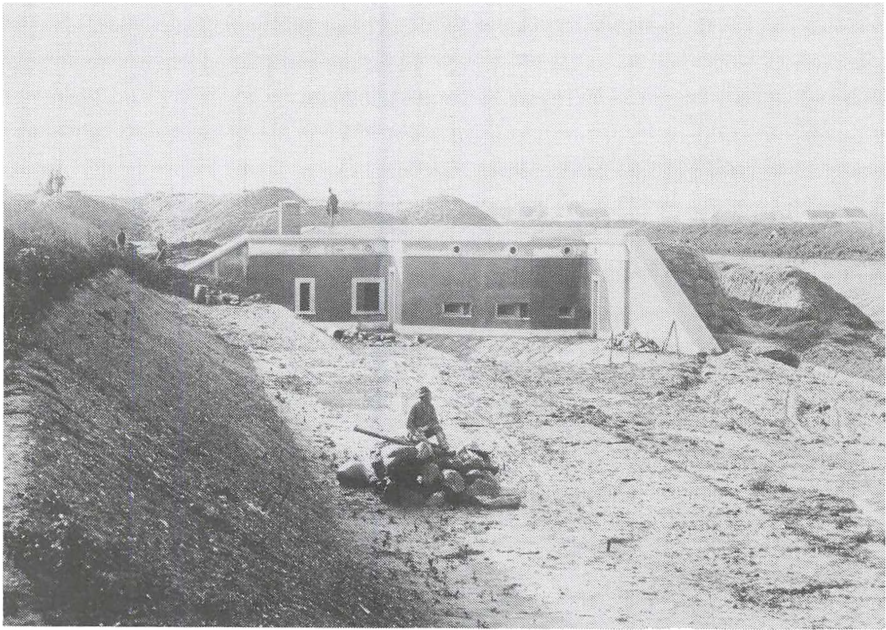
Samtidig blev forsvarssagen af flere årsager sammenblandet med kampen mellem Højre og Venstre om den politiske magt, forfatningskampen, der også tog fart i 1870-erne. Højre så i forsvarssagen et meget virksomt middel til at samle de uhomogene konservative kræfter i samfundet og til at splitte de ligeledes meget uhomogene venstrekræfter. Højdepunktet i denne udvikling blev nået med Københavns befæstning i årene 1885-1894, som højreregeringen på trods af modstand fra venstreflertallet i folketinget gennemførte ved hjælp af provisoriske bevillinger.

Ved et forlig i 1894 blev der sat en stopper for provisorierne, og i 1901 måtte den sidste højreregering give op. Herefter dannede Venstre regering, fra 1905 med Venstres ubestridte leder J.C. Christensen både som konseilspræsident (statsminister) og forsvarsminister.

Systemskiftet i 1901 blotlagde mange modsætninger mellem venstregrupperne, bl.a. om forsvaret. I 1902 blev der nedsat en forsvarskommission, hvis opgave formelt var at gennemgå Danmarks forsvar og komme med forslag til en ny forsvarsordning; reelt i lige så høj grad, at holde spørgsmålet hen, indtil der var skabt politisk mulighed for en løsning. Den kom til at sidde i ikke mindre end 6 år, før den i 1908 kunne afgive betænkning.

Inden vi går videre er det dog nødvendigt at belyse begreberne eksistensforsvar og neutralitetsforsvar.

¹ Se Michael H. Clemmesen: *Jyllands landforsvar fra 1901 til 1940. En studie på langs af planlægningen samt en vurdering af denne planlægnings forhold til den politiske hensigt med forsvaret*. København 1982.

Fra anlæggelsen af Vestenceinten (populært kaldet Vestvolden), november 1889. Fotografiet stammer, ligesom forsidebilledet, fra Tøjhusmuseets samling af fæstningsbilleder.

Eksistensforsvar

Grundtanken i et eksistensforsvar er, at enhver militær krænkelse af statens suverænitet, integritet og i sidste ende eksistens skal imødegås med militære midler. Denne imødegåelse skal ske uanset, om det på forhånd forekommer sandsynligt, at krænkelsen kan afvises eller ej; udgangspunktet er ikke en rationel sandsynlighedsberegning. Hvordan krænkelsen skal imødegås, er derimod ofte udtryk for en vurdering af den aktuelle situation.

Eksistensforsvarsopfattelsen hænger snævert sammen med en opfattelse af statens eksistens som betinget af andre staters anerkendelse; en anerkendelse, der i sidste ende bunder i statens evne til at forsvare sig. Traditionelt blev det især udmøntet i et forsvar af statens territorium. Men det er kun en blandt flere mulige måder at opbygge et eksistensforsvar.

I denne periode var der for Danmarks vedkommende tale om tre 'varianter' nemlig:

- Periferiforsvaret, d.v.s. et forsvar lagt an på at afvise fjendtlige militære krænkelse ved statens grænser (territoriets periferi).
- Brohovedforsvaret, d.v.s. et forsvar lagt an på en koncentration med henblik på at 'holde ud' indtil der kunne komme hjælp fra statens allierede.
- Centralforsvaret, d.v.s. et forsvar lagt an på en koncentration af hele forsvarrets defensive kraft indenfor en begrænset del af territoriet med henblik på at kunne kæmpe så længe og intensivt som muligt.

Forskellen mellem brohoved- og centralforsvaret ligger først og fremmest i udsigten til hjælp udefra; centralforsvaret tager udgangspunkt i, at det ikke er en realistisk mulighed. En anden forskel ligger i udstrækningen af det forsvarede område. I et brohovedforsvar opereres med et 'brohoved', hvis omfang ofte er proportional med udsigten til hjælp udefra. I et centralforsvar er alt forsvar koncentreret til én centralbefæstning, hvori også statens administrative og økonomiske centrum skal befinde sig.

Fælles for alle former for eksistensforsvar var, at kampen skulle føres under alle omstændigheder. I yderste fald måtte de militære styrker gå til grunde i en 'ærefuld undergang'.

Efterhånden som udviklingen i Europa i 1800-tallet delte staterne op i stormagter og småstater, blev det alt mere tydeligt, at småstaterne ikke mere magtede et effektivt militært forsvar mod en stormagt – i al fald ikke som et forsvar af statens territorium.

I forhold til denne nye situation var der to mulige svar. Det ene var helt at opgive et militært forsvar og søge statens sikkerhed varetaget med andre midler, f.eks. internationalt samarbejde. Det andet var at opgive det traditionelle periferiforsvar og i stedet udnytte forsvarets defensive kraft til det yderste i et centralforsvar.

Med ord lige fra hjertet beskrev venstremanden Frede Bojsen i 1873 sit syn på dansk forsvar – og gav tillige en yderst rammende beskrivelse af den tankeverden, der lå bag eksistensforsvaret. Efter at have imødegået krigsminister C.A.F. Thomsens forsvarforslag spurgte han retorisk: »... Skulle vi da opgive vort Forsvar? Det simple Svar herpaa er: Nei, det kunne vi ikke, thi det er umuligt. Det, som medfører, at vi maa forsvare os, er simpelthen det, at vi ikke kunne Andet ... Vort Formaal maa være at forsvare os saa længe og saa haardnakket

som muligt. Det Udtryk, som her fra forskjellige Sider er blevet anvendt: »At falde med Ære«, tror jeg har ... noget af en Frases Farlighed; thi naar kan man sige at være falden med Ære? ... Dette kan ikke være Maalestokken for vort Forsvar, men Maalestokken derfor kan kun være det, at forsvare os saa længe og saa haardnakket, som det er os muligt, uden Hensyn til det tænkelige Resultat, uden Hensyn til Venner og Frænder, som svigte, men simpelthen af den Grund, at vi ikke kunne andet.«²

Som det ses af Frede Bojsens ord, er udgangspunktet for eksistensforsvaret ikke nødvendigvis, at det skal kunne 'nytte' – at det rent faktisk er muligt at afvise et fjendtligt angreb. Udgangspunktet er det standpunkt, at man ikke kan andet. Der er ikke tale om en rationel men om en normativ vurdering. Bojsen afskriver hjælp ude fra, men det ændrer ikke på hans stillingtagen.

I forsvarsdebatten spillede hjælp udefra ellers en betydelig rolle. Både i den samtidige forsvarsdebat og i senere historiske beskrivelser er Københavns befæstning stort set blevet opfattet som et dansk brohovedforsvar. Men det er næppe rigtigt, brohovedforsvaret spillede i denne sammenhæng en rolle som kamuflage for ønsket om et rendyrket eksistensforsvar; et forsøg på at give dette eksistensforsvar en 'rationel' begrundelse.

Neutralitetsforsvar

Neutralitetsforsvarsopfattelsen tog lige som det yderligtgående eksistensforsvar udgangspunkt i Danmarks småstatsrolle i slutningen af 1800-tallet. Grundtanken var, at det ikke ville være muligt af afvise et stormagtsangreb med militære midler. I stedet formuleredes forsvarets formål som, at det gennem afvisning af neutralitetskrænkelser skulle holde Danmark udenfor krig og derigennem sikre samfundets/statens eksistens.

2 Rigsdagstidende 1872-73 folketinget sp. 1368f.

Ligesom indenfor eksistensforsvaret var der også indenfor neutralitetsforsvaret flere 'varianter', nemlig:

- Kyst- og grænsebevogtning, d.v.s. en militær bevogtning af disse og en afvisning af mindre neutralitetskrænkelser.
- Periferiforsvar, d.v.s. et egentligt militært forsvar af landets grænser med henblik på at hindre krigsførende i at udnytte danske hav- eller landområder i deres krigsførelse.

Også neutralitetsforsvarets faktiske udformning var udtryk for en vurdering af den aktuelle situation.

Neutralitetsforsvarsopfattelsen skriver sig i al fald tilbage til 1880-erne. I en folketingsdebat i oktober 1888 tog venstremanden grev Holstein-Ledreborg til orde for et nyt syn på forsvaret. Holstein-Ledreborg afviste højreregeringens forsvarspolitik som midlet til at opretholde Danmarks neutralitet. Han ville heller ikke anerkende, at valget stod mellem det yderligtgående eksistensforsvar eller afvæbning »... fordi der er en fornuftig Mellemting ...«. Udgangspunktet for dette var at opgive al »... Tale om at væрге vor Neutralitet, der i Virkeligheden er bygget paa Fantasier ... Vi kunne ikke hævde, hvad man kalder en væbnet Neutralitet ... Jeg tror ... vi kunne Konstatere vor Neutralitet. Det vil sige ikke blot erklære os neutrale, men ogsaa foretage de militære Skridt, som ere nødvendige for at vise, at det er Alvor med vor Neutralitet.«³

Hvad Holstein-Ledreborg helt præcist mente de militære skridt skulle bestå i, kom han ikke nærmere ind på. Men de få antydninger, han kom med, peger i retning af en form for periferiforsvar.⁴ Der

skal nok lige indskydes den bemærkning, at udtryk som »værne vor neutralitet« i konservative og militære kredse som regel dækkede over det yderligtgående eksistensforsvar. Holstein-Ledreborgs tanker blev senere taget op af Viggo Hørup, J.C. Christensen og Dansk Fredsforening.⁵

Under finanslovsdebatten i januar 1899 uddybede J.C. Christensen sin opfattelse af forsvarets formål. Baggrunden var, at højreregeringen Hørring uden folketingets godkendelse havde brugt 500.000 kr. til militære formål, med henblik på Danmarks evne til »... at hævde sin neutralitet ...«⁶: »Men endnu høres der fra flere Sider, og navnlig fra Højres Side, saadanne Udtalelser som, at vi maa dog kunne indrette os saaledes, at vi kunne værne vor Neutralitet. Jeg tror, at der i en saadan Udtalelse fra Højres Side endnu ligger et Fejlsyn ... Vi kunne nemlig ikke værne vor Neutralitet, og vi maa gøre os klart, at det ikke kan nytte, at vi ville gøre det ... Vor Neutralitet kan blive krænkede af en os ganske overlegen Magt, og selv om vi saa have rustet os af al vor Evne, ja endogsaa over Evne, vil det dog ikke være muligt for os nogen Sinde at afvise en saadan Krænkelse af vor Neutralitet, eller slaa et saadant Angreb tilbage. Nej, hvad vi kunne gøre og ogsaa bør gøre, er, at vi have vore Sager saaledes indrettede, at vi maa kunne **konstatere** vor Neutralitet. ... vi maa altsaa have vort Forsvarsvæsen saaledes indrettet, at en fremmed Magt ikke med en Haandfuld Folk eller f.eks. med et enkelt Skib kan komme og slaa os til Jorden. Videre end til at **konstatere** vor Neutralitet kunne vi ikke naa.«⁷

Udtalelsen var en klar afvisning af eksistensforsvaret, men ikke en tilsvarende klar beskrivelse af det neutralitetsforsvar, der skulle træde i stedet. Skal det sidste

3 Rigsdagstidende 1888-89 folketetinget sp. 246, 249 og 254-56.

4 Se Rigsdagstidende 1888-89 folketetinget sp. 243-276.

5 Kurt Risskov Sørensen: *Fredssagen i Danmark 1882-1914*. Odense 1981. s. 95.

6 Troels Fink: *Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894-1905*. Aarhus 1961. [2. uædr. udg. 1969], s. 85-87.

7 Rigsdagstidende 1898-99 folketetinget sp. 1968-69.

afsnit tages bogstaveligt, var der tale om en kyst- og grænsebevogtning.

Det klassiske neutralitetsforsvar, kyst- og grænsebevogtningen, byggede i sin opvindelse på den forudsætning, at et militært forsvar var umuligt, hvilket igen var en følgeslutning af Danmarks småstatsrolle i 1800-tallets Europa. Men i årene fra slutningen af 1890-erne skete der en gradvis forandring af det internationale system. I takt med at Europa blev opdelt i to blokke, med Tyskland og Østrig-Ungarn i den ene og Frankrig, Rusland og senere England i den anden, blev visse småstaters rolle tilsvarende mere marginal, heriblandt Danmarks. Et neutralitetsforsvar opbygget som et periferiforsvar blev som følge heraf en realistisk tanke for Danmarks vedkommende.

Under finanslovsdebatten i oktober 1905 fik J.C. Christensen igen en lejlighed til at udtale sig om sin opfattelse af dansk forsvar. Anledningen var nogle presseforlydender, der beskrev engelske planer om en landgang i Esbjerg. De tanker, han her gav udtryk for, er typiske for et neutralitetsforsvar opbygget som et periferiforsvar. Kernen i hans argumentation i dette specifikke tilfælde var, at hvis Danmark på forhånd kunne forhindre en evt. engelsk landgang, ville Tyskland ikke, i denne sammenhæng, have nogen grund til at inddrage Danmark i krigen. De to grundtanker, der kendetegner et sådant forsvar ligger tydeligvis bag: 1) at hindre krigsførende i at udnytte danske hav- eller landområder i deres krigsførelse: »... at det er nødvendigt for vort Land virkelig at holde sig neutralt og gøre det saaledes, at vore Naboer tro, at det er vor Mening at bringe de Ofre derfor, som det er nødvendigt at bringe for, at vi i Virkeligheden kunne udføre vor Hensigt.« 2) afvisningen af et egentligt eksistensforsvar: »Vi kunne selvfølgelig ikke gennemføre Krig med en Stor-

magt. Vi kunne ikke staa os; hvis en Stormagt virkelig vilde overvælde vort lille Land, kan den gøre det. Det er klart nok, at det vilde være Vanvid af os, om vi vilde søge at indrette os paa, at vi kunde føre Krig med Udsigt til at staa os overfor en Stormagt.«⁸ I betænkningen fra Forsvarskommissionen af 1902, der kom i 1908, formulerede venstreflertallet det med andre ord, men meningen var den samme.

Forsvarskommissionens betænkning

Hermed kan vi gå til det konkrete handlingsforløb. Udgangspunktet var betænkningen fra forsvarskommissionen af 1902.

Kommissionen afgav sin længe ventede betænkning den 10. juli 1908. På grund af en regeringsomdannelse blev den dog først offentliggjort den 28. juli. Betænkningen indeholdt fire indstillinger; en fra hver af de fire politiske hovedgrupper, som kommissionen var delt op i. Flertallet i kommissionen bestod af Venstre, de tre mindretal af henholdsvis Højre, radikale og Socialdemokratiet. Af disse fik kun Venstre- og Højres indstillinger betydning i den videre udvikling.

Venstreflertallets indstilling var en klar bekendelse til et neutralitetsforsvar opbygget som et periferiforsvar; den havde en optimistisk tone med hensyn til mulighederne for at undgå at blive indblandet i en evt. konflikt: »Indretter vi derfor vort Forsvar saaledes, at et Forsøg paa at tvinge os ud af vor Neutralitet vil kræve en betydelig Kraftudfoldelse, dersom det skal kunne gennemføres tilstrækkelig hurtigt og med fornøden Sikkerhed, da tør vi gøre os Haab om, at en saadan Neutralitetskrænkelse ikke vil blive forsøgt, men at Krigen vil gaa vor Dør forbi.« Højremindretallet var en lige så klar bekendelse til et eksistensforsvar opbygget som et brohovedforsvar – måske nærmere et forklædt centralforsvar. Overvejelserne om det mulige i at opret-

8 Fink: *Spillet om dansk neutralitet 1905-1909*, 1959, s. 26-27; Rigsdagstidende 1905-06 folketinget sp. 386-87. Fink udlægger dog udtalelserne på en ganske anden måde.

holde neutraliteten var helt underordnet i forhold til den deterministiske tone, hvormed udsigten til et overvældende angreb blev beskrevet.⁹

I valget af strategi for forsvaret var der dermed væsentlig afstand mellem de to parter. Med hensyn til udformningen af forsvarets struktur var der derimod langt hen ad vejen enighed, men på det afgørende punkt skilte vandene, nemlig om Københavns landbefæstning.

Og netop Københavns landbefæstning måtte blive stridspunktet. Københavns befæstning både på sø- og landsiden var kernen i et eksistensforsvar, uanset om det opbyggedes som et brohovedforsvar eller som et centralforsvar. I et neutralitetsforsvar opbygget som et periferiforsvar ville København søbefæstning være et vigtigt led, en vis sikring af København mod landsiden også. Derimod ville en egentlig landbefæstning ikke have nogen rolle heri; tværtimod ville den koncentration, der lå i Københavns befæstning, undergrave periferiforsvarets effektivitet.

Kommissionens militære tilforordnede tilsluttede sig hver sin part; hærøfficererne Højre og søofficererne Venstre. Heller ikke det var overraskende. I et neutralitetsforsvar opbygget som et periferiforsvar ville søværnet komme til at spille den dominerende rolle: Jo tidligere neutralitetskrænkelserne kunne afvises, jo større sandsynlighed var der for, at de ikke udviklede sig – altså en opgave, der bedst kunne løses af flådens skibe. Hærens rolle var derimod reduceret til et kystforsvar af begrænset omfang. Omvendt i et eksistensforsvar opbygget som enten et central- eller brohovedforsvar: Heri ville de koncentrerede hærstyrker og befæstningen spille den dominerende

rolle, mens søværnets rolle let blev reduceret til et havneforsvar.

Hermed er ikke sagt, at værnenes stillingtagen skete af rent opportunistiske grunde. Det vigtigste led i enhver officers professionalisme er troen på, at hans indsats er af afgørende betydning. Neutralitetsforsvaret var i væsentlige træk i overensstemmelse med søværnets arbejdsgrundlag, eksistensforsvaret med hærens.

Mens søofficererne således professionelt kunne tilslutte sig neutralitetsforsvaret, var det tydeligvis svært for dem, samtidig ideologisk at sige farvel til eksistensforsvaret. Eksistensforsvaret afspejlede trods alt alle de traditionelle militære værdiforestillinger. Søofficerernes opfattelse af neutralitetsforsvaret må nærmest beskrives som et neutralitetsforsvar, der i tilfælde af et egentligt angreb skulle glide over i et eksistensforsvar.

Umiddelbart kunne en sådan model synes som et columbusæg, men hverken teoretisk eller praktisk var den holdbar; en gennemførelse måtte helt klart bygge på, at det ene af formålene prioriteredes på bekostning af det andet. Søofficerernes vanskeligheder med at finde en holdning til Københavns landbefæstning afspejler dette: Hvor mange kræfter skulle forbedrelserne til et eksistensforsvar vies i forhold til neutralitetsforsvaret? De tilforordnede søofficerer vaklede betydeligt i dette spørgsmål.

Ikke desto mindre synes denne model – et neutralitetsforsvar, der kunne glide over i et eksistensforsvar – at være grundlaget for ikke så lidt af den militære tænkning i denne periode. Søværnets indlæg i forsvarskommissionen peger helt klart i denne retning, og det samme gør de indlæg, Marineministeriets direktør O.J.M.

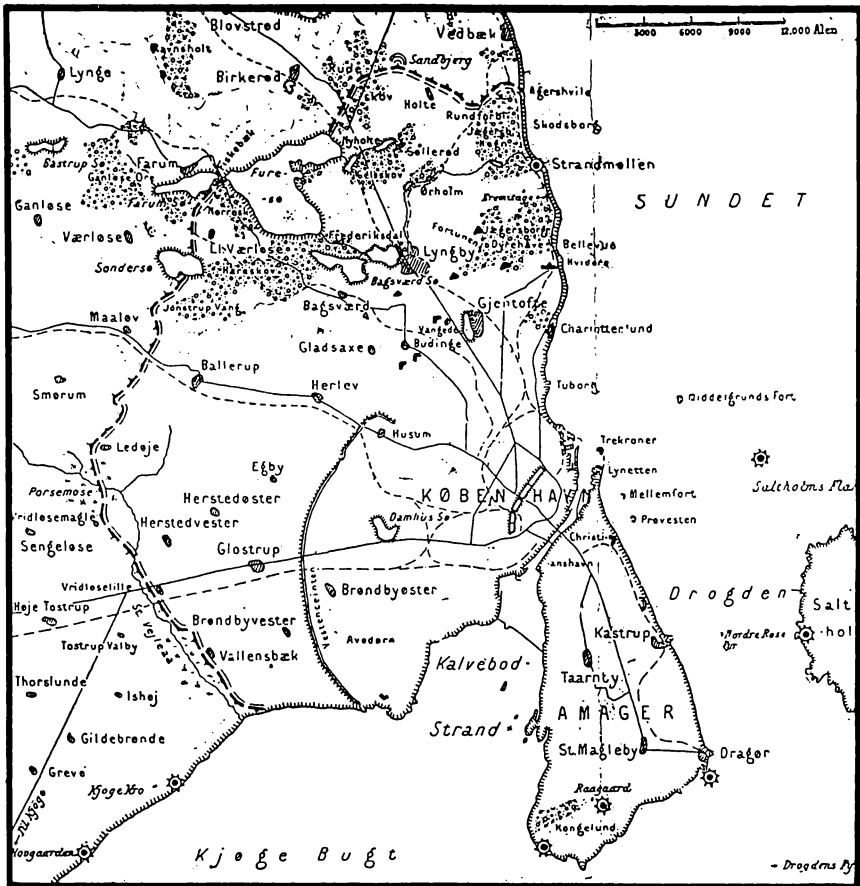
⁹ Forsvarskommissionen af 1902. Betænkning s. 9ff og 97ff. Citat s. 12

L.C.F. Lütken. Lütken var uden al tvivl en af hærens betydeligste officerer i begyndelsen af 1900-tallet. Hans dagbog og selvbiografi, der vidner om et usædvanligt klarsyn, udgør en vigtig kilde til dansk forsvars og hærens historie i denne periode; Lütkens hårde domme over især officerskollegær bekræftes i næsten uhyggelig grad igennem efterladt kildemateriale. (Rigsarkivet, Forsvarets portrætsamling, Officerer m.v., L 15)

Oberstløjtnant L.C.F. Lütkenz

$12/4$ 1905 — $7/12$ 1905

Forslaget til den fremskudte feltbefæstning, som Nationaltidende kunne præsentere det for sine læsere 17. februar 1909. På kortet ses den fremskudte feltbefæstning som en fed stiplede linje. Den gamle Vestenceinte (voldlinje) ses også; nord for denne ses den gamle fort- og batterirække som små trekanter. Den eksisterende søbefæstning ses ligeledes som små trekanter, mens de foreslåede nye kystforter- og batterier ses som stjerner.

Kofoed-Hansen kom med. Men ikke mindst gælder det departementschefen i Krigsministeriet L.C.F. Lütken, der havde tætte forbindelser til J.C. Christensen.

Forsvarsdebattens genoplussen

Straks ved offentliggørelsen af kommissionens betænkning brød en heftig offentlig debat om dansk forsvar løs. Debatten indsnævrede sig hurtigt til et spørgsmål

for eller imod Københavns landbefæstning, men ikke under synsvinklen neutralitetsforsvar kontra eksistensforsvar.

I debatten blev de to alternativer udlagt på den måde, at et forsvar uden Københavns landbefæstning var ensbetydende med en tyskvenlig neutralitet, måske en skjult alliance, mens et forsvar med Københavns landbefæstning indebar en ligelig neutralitet. Eller som oftest, at land-

befæstningen var 'rettet mod' Tyskland og søbefæstningen mod England,¹⁰ uden at det er helt klart, hvad udtrykket 'rettet mod' egentligt dækkede over.

Denne sammenkædning af forsvarspolitik og udenrigspolitik spillede en stor rolle i den samtidige debat, og gør det fortsat i den senere historieskrivning om perioden. Men den holder ikke. Der findes ingen holdpunkter for at antage, at det neutralitetsforsvar, som venstreflertallet i forsvarskommissionen og J.C. Christensen ønskede, ikke skulle afvise tyske såvel som engelske krænkelser. Neutralitetsforsvaret havde derimod ingen målsætning overfor egentlige angreb. Der var her den forskel, at Tyskland havde større mulighed for at rette et egentligt angreb på Danmark end England havde.

Politisk grænsede argumentationen derimod til det geniale: Kunne højrekræfterne udbrede den opfattelse, at nedlæggelsen af Københavns landbefæstning indebar en tyskvenlig politik, havde man skabt et godt udgangspunkt i kampen mod venstre regeringens forsvarspolitik. Og mod venstre regeringen i det hele taget. Kampagnen for Københavns landbefæstning antog i 1908-09 dimensioner, der kan minde om 1880-ernes.

Forsvarssagen tog dog en ganske uventet drejning ved Albertens afsløring, regeringen J.C. Christensens afgang og dannelsen af venstre regeringen Niels Neergaard i september – oktober 1908.

I Krigsministeriet arbejdede Lütken med at udforme nye forsvarslove på bag-

grund af forsvarskommissionens betænkning. Det afgørende problem var lov om befæstningsanlæg; nærmere bestemt Københavns landbefæstning.¹¹

Allerede før forsvarskommissionen afgav sin betænkning, stod det klart, at flertallet ville undsige Københavns landbefæstning. Overfor J.C. Christensen meldte Lütken klart ud, at hans medvirken ved udarbejdelsen af de nye forsvarslove afhæng af, at landbefæstningen blev bevaret. Lütken truede med sin afgang, hvis J.C. Christensen gik ind for at nedlægge den. Også Kofoed-Hansen truede med sin afgang på det samme spørgsmål. J.C. Christensen holdt indtil videre spørgsmålet åbent.¹² Samtidig begyndte Lütken dog at lede efter alternativer til landbefæstningen.¹³ Løsningen på dette problem blev for Lütken, at landbefæstningen skulle erstattes af en ny *fremskudt feltbefæstning*, understøttet med enkelte egentlige fæstningsanlæg.¹⁴

Neergaard og de fremskudte forter
Regeringsskiftet betød, at arbejdet på det politiske plan med at formulere en strategi for forsvaret gik i stå. Først i februar 1909 tog konseilspræsident og forsvarsminister Neergaard tråden op efter J.C. Christensen. Det var da lykkedes Lütken at vinde Neergaard for tankerne om en fremskudt befæstning.¹⁵

Neergaard fremsatte regeringens forslag til forsvarslove i folketinget den 12. februar 1909. Der er ingen tvivl om, at Neergaard først og fremmest ønskede et forsvar, der i videst muligt omfang kunne

10 Fink s. 117-25 og 127-29. Troels Fink tager i en vis udstrækning afstand fra denne udlægning, men formår dog ikke helt at frigøre sig fra den, se Fink s. 117-118, 123-24 og 165.

11 Fink s. 138, 204 og 221.

12 Fink s. 120, 197-98 og 217-18.

13 Se Fink s. 196-97, Lütkens selvbiografi og Fink s. 217, dagbogsnotat af Lütken 15/7. Datoen 15/7 er formodentlig forkert.

14 Se Fink s. 218, dagbogsnotat af Lütken 17/8, 5/9 og 10/9 og Fink s. 196-201, Lütkens selvbiografi. Der er ikke helt overensstemmelse mellem dagbogsnotaterne og selvbiografien om udviklingen i juli – september 1908 af planerne til den fremskudte feltbefæstning.

15 Fink s. 119-20, 139-40, 205-08 og 222. Forhandlingerne i januar drejede sig uden al tvivl om hærens organisation og ikke, som Fink udlægger det, om forsvarets strategi.

sikre Danmarks neutralitet. Derimod var han næppe tilhænger af et neutralitetsforsvar, i den betydning udtrykket her er anvendt; tværtimod synes Neergaard at se eksistensforsvaret som en forudsætning for neutralitetsforsvaret. Hans synspunkter falder dermed godt sammen med Lütkens tanker om et neutralitetsforsvar, der kunne glide over i et eksistensforsvar. Neergaard beskrev forslagene som en forsvarspolitik, der var »... i sandhed neutral og uden hældning til nogen side ...«.¹⁶ Der er næppe tvivl om, at Neergaard var påvirket af de voldsomme angreb på J.C. Christensen for at føre en »tyskerkurs«, men der er næppe heller tvivl om, at Neergaard lod sig fange af denne retorik uden at gennemskue den.

Der var hermed ikke langt til det brohovedforsvar, som Højre og hærøficiererne ønskede, og også indenfor regeringen var der røster i den retning.¹⁷

Den fremskudte feltbefæstning blev en hjørnesten i de Neergaardske forsvarslovsforslag, og samtidig den afgørende anstødssten i de forskellige venstregrupperes stillingtagen til forslagene. Oftest bliver den fremskudte feltbefæstning fremstillet som en begrænset sikring af København mod landsiden.¹⁸ Men i Lütkens og Generalstabens planer var disse anlæg helt klart led i et eksistensforsvar koncentreret om København.

De fremskudte forter, som anlæggene hurtigt kom til at hedde, udløste en ny hed forsvarsdebat, for eller imod, i foråret 1909.

Det lykkedes ikke Neergaard at vinde J.C. Christensen eller hans fløj af Venstre for forslaget. J.C. Christensen lovede dog, at han ikke ville stille sig hindrende i vejen for Neergaard. Ved førstebehandlingen i

folketinget den 18. februar udtrykte J.C. Christensen sig forsigtigt; der skinnede dog en tydelig skepsis overfor et eksistensforsvar igennem. Han skitserede et neutralitetsforsvar i de sædvanlige vendinger; Danmark måtte indrette sit forsvar således »... at England ikke vil kunne overfalde os ved et kup eller overrumpling og bruge vore magtmidler mod Tyskland, og omvendt, at England kan tro og må tro, at Tyskland heller ikke kan overrumple os og anvende os mod England.«.¹⁹

Behandlingen fortsatte i marts 1909 i folketingets forsvarslovsudvalg, der afgav sin betænkning 6. april. Heller ikke i udvalget kunne der opnås enighed; Københavns befæstning på landsiden var fortsat det væsentligste stridspunkt. J.C. Christensen og hans fløj modsatte sig regeringens forslag om den fremskudte feltbefæstning, som de fandt ikke ville »... frigøre Hæren, som det paastaas, men snarere friste den til dér, at sætte sig fast og forsømme sin Forpligtelse ved Kysterne«. Hovedindvendingen var dog, »... at en saadan Ordning ikke passer til de Krav, Neutraliteten stiller, og det er disse Krav, der maa tages Hensyn til. Hæren maa møde et Angreb ved Kysterne og afvise det, om det er muligt. Det er, hvad vor Neutralitetspligt kræver af os ... og hvis vi ved Ordningen anvende vor økonomiske Kraft paa at fremskaffe noget, som ikke sigter hertil, eller som endog hindrer os deri, da er det et Spild af Kraft, som er uforsvarligt.«²⁰ Udtalelserne var en kraftig afvisning af muligheden for at forene neutralitetsforsvaret og eksistensforsvaret.

En overgang så det ud til et kompromis, men ved anden behandlingen i folketinget, der begyndte den 16. april, havde J.C. Christensen taget endeligt stilling – imod regeringens forslag. Herved blev

16 Se Fink s. 120, 139-42 og 153-54.

17 Se Fink s. 142.

18 Se Fink s. 119-20.

19 Fink s. 140-46. Troels Fink ser i J.C. Christensen udtalelser den 18/2 1909 en modsætning til udtalelserne 17/10 1905. Det mener jeg ikke der er.

20 Fink s. 155; Rigsdagstidende 1908-09 tillæg B sp. 1986-87.

Linné 1132
1908 / 1 Bilag + 11 Underbilag
Generalstaben.

Hjølshavn, den 30de 11 1908

Kommandør i Følg med 11 Underbilag

Følgeligt

D. Nr. 107.

De krigsministeriet

Ved følgeligt Skrivelse B. Nr. 155 af 4/3 d. 8 har Generalstaben i Hensigt til Krigsministeriets Ordre i Skrivelse d. p. d. af 26de Juli d. 8. udtalt sig om, hvorledes de Forsvar, der ikke bliver paa Hjølshavns Landbefæstning som Fødsætning, i sine Hovedtræk bør ordnes.

Som en af de Forsøgstalinger, der under den givne Fødsætning maatte træffes, har Generalstaben anført, at man maatte indrette en politiskalorisk Stilling omkring i Sines Renshed - Hjølshavn, hvis vigtigste Arbejder udføres i Fødsætning, og i hvilken en Del af Landbefæstningens hertil egnede Styrke bringes til umiddelbar Fødsætning, der i sit hoved opskilles, og hvor det kunde anvendes, kunde Generalstaben ikke udtale sig nærmere om før efter en nøjagtig Rensning af Fødsætning.

I en skrivelse fra Generalstaben til Krigsministeriet 30. november 1908 fik projektet til den frem-skudte feltbefæstning fast form. Lütken skriver i sine erindringer, at det oprindeligt var hans idé; det kan ikke umiddelbart bekræftes gennem kildematerialet i Krigsministeriets arkiv. Udviklingen af projektet foregik derimod klart i Generalstaben.

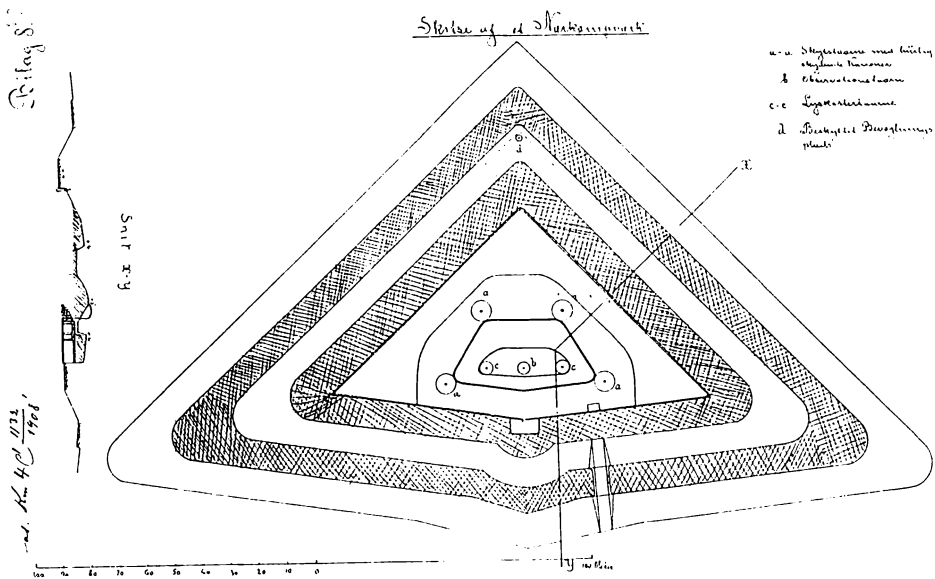
det, og afgørelsen blev udsat til efter det nært forestående folketingsvalg.²¹

Forsvarsordningens gennemførelse
Valget den 31. maj 1909 bragte ikke nogen afklaring af spørgsmålet; Neergaards del af Venstre fik en lille fremgang, men der var stadig flertal mod regeringens for-

svarsforslag. Trods det følte Neergaard sig forpligtet til atter en gang at søge regeringens forsvarsforslag gennemført. Den 12. juni blev forslagene på ny fremsat, men nu var løbet kørt. Den 31. juli måtte regeringen Neergaard af denne årsag træde tilbage.

Enden på det hele blev dannelsen af

21 Fink s. 155-57.

Skitse til et af de 'fremskudte forter'; et af de egentlige befæstningsanlæg, der skulle understøtte den fremskudte feltbefæstning. I det projekt, der blev skitseret i skrivelsen af 30/11 indgik der 11 forter, 10 maskingeværzanlæg og 52 batterier med i alt 244 stk. artilleri og 670 maskingeværer; alt i alt ikke noget ubetydeligt befæstningsanlæg.

regeringen Holstein-Ledreborg den 12. august 1909 med J.C. Christensen som forsvarsminister og Neergaard som finansminister. Grundlaget for regeringsdannelsen var et kompromis i forsvars-sagen.

Dette kompromis, som senere blev grundlaget for forsvarsordningen af 1909, kan karakteriseres gennem et par udtalelser af grev Holstein-Ledreborg og J.C. Christensens ved tredjebehandlingen af forsvarslovsforslagene, der begyndte den 25. august.

Holstein-Ledreborg greb fat om nælden – forsvarssagens politiske aspekt: »En parlamentarisk Forsamling kan ikke ende Behandlingen af en saa stor Sag som denne med kun at konstatere sin egen Uenighed og Impotens, medmindre den vil finde sig i selv at blive undergravet i sin Autoritet og i, at

selve Forfatningsordningen lider et alvorligt Knæk derved.«²²

Om det konkrete indhold ramte J.C. Christensen det centrale, da han fremhævede, at det »... er jo en Selvfølge, som det ogsaa er blevet sagt ved Overenskomsten, at Grupperne hver for sig beholde deres Overbevisning om, hvorledes Sagen bedst skal ordnes ... Men det, der fra vor Side, fra min Side, er det væsentlige, er, at her bliver Sagen nu slaaet fast, at i Fremtiden ligger det i Folkets Haand, om der skal gøres noget, og hvad der skal gøres. Og naar det ligger i Folkets Haand ... er jeg tryk for min Overbevisning i denne Sag.« Strengt taget dækkede udtalelsen kun spørgsmålet om Københavns landbefæstning, men i virkeligheden var den langt mere vidtgående. J.C. Christensens ord indebar, at det herefter var op til den kommende regering at fast-

22 Rigsdagstidende overordentlig samling 1909 folketinget sp. 855-56.

lægge forsvarets formål. Det skinner igen- nem, at J.C. Christensen forventede, at denne regering ville udgå af hans fløj af Venstre.²³ Derudover var J.C. Christensen påfaldende tavs om regeringens intentioner med lovforslagene. Kun en enkelt gang i debatten kom han med et fingerpeg. Formelt var det en afvisning af Højres opfattelse, men reelt var den også rettet mod den Neergaardske opfattelse i Venstre: »... Jeg tror, at man mere og mere vil vinde Klarhed over, at Neutraliteten særlig kræver Kystforsvar, og at det er Hærens Udvikling, man i saa Henseende navnlig maa lægge Vægt paa, og ikke det døde Værn her ved København.« ... »Det, der er sket her, er, at de 3 Grupper af Venstre ere enedes om at vedtage, at Landbefæstningen skal nedlægges om 12 Aar. Det haabe vi kan føres igennem, og naar det sker om 12 Aar, er Sagen afgjort, og fremtiden ligger saa for de Anskuelse,

som ere de stærkeste her i Landet. Noget bestemt derom kan ikke siges, hver har sit haab, og jeg har det Haab, at det bliver vor Anskuelse, der bliver den sejrende.«²⁴ Udtalelserne om de 12 år hentyder til et centralt led i forsvarsordningen: Københavns landbefæstning skulle nedlægges senest i 1922.

Med andre ord: Med 1909-ordningen var forsvarets organisation fastlagt, men formålet var det op til den kommende regering at formulere. Ovenpå den stormfulde debat i årene 1908-09 unægteligt noget af et anti-klimaks.

J.C. Christensens forventninger om den kommende regering slog i øvrigt ikke til. Det blev regeringerne Zahle og Klaus Berntsen der kom til at udforme forsvarets formål og kursen blev af disse lagt mod et rent eksistensforsvar.

Jens Ole Christensen

23 Rigsdagstidende overordentlig samling 1909 folketinget sp. 859.

24 Rigsdagstidende overordentlig samling 1909 folketinget sp. 976-977.

Bydemænd og bedekoner i lyst og nød

- om danske begravelsesskikke fra reformationen til Christian den Femte

Af Birte Ludovica Rasmussen

I middelalderen og op til reformationen krævede en god død sin tid. Den døende skulle gerne være omgivet af sine kære og have besøg af sin præst. Så kunne han skrifte en sidste gang, nå at angre sine synder og få den sidste olie og sin sidste nadver. Når døden så indtrådte, skulle der våges i dødsværelset med lys om båren. Det kaldtes at holde Vigilie eller ligvagt, hvor man bad for den afdødes sjæl, medens kirkeklokkerne ringede »sjæle-ringning«.

Billedet ændredes 1536 ved reformationens indførelse. Nu gjaldt det først og fremmest om at gøre alting anderledes end på pavekirkenes måde, og man var mindretallet optaget af sjælens videre skæbne. I den katolske skærsild ville den jo i hvert fald ikke komme.

Omsorgen for det afsjælede legeme blev afløst af ligegyldighed, og den akutte mangel på lutherske præster gjorde ikke forholdene bedre. Begravelserne mistede alvor og højtidelighed til den grad, at Christian den Tredie et par år efter reformationen anklagede sjællænderne: »Når et kristent menneske er afganget, slæber man hannem til jorde som et andet bæst.« Som modtræk befalede han, at enhver afdød skulle føres til kirke og begraves af sognets præst.

Mens katolsk skik krævede jordfæstelse efter højst to – tre dages forløb, gik protestanterne naturligvis nu den modsatte vej. Det blev meget fornemt at ud-sætte begravelsen i ugevis. Men kansler Johan Friis gik imod denne nye tendens, da han i 1575 lå for døden. Han tilkendegav, at »intet tjener de døde legemer bedre, end at de med det allerførste kommer

i jorden til deres hvilested. Jeg befrygter såre, at Gud skal engang straffe Danmark, besynderligen adelen og de rige for sådan unyttig og hovmodig prang, som de driver i de dødes jordefærd.«

Men folk blev ikke klogere. Fint skulle det være, og endnu ca. 30 år senere blev fru Mette Ulfstand først begravet seks uger efter sin død, og det med manér: »36 adelsmænd og 88 adelige damer« fulgte det høje lig til graven. Man ved det, fordi hendes svigersøn, Sigvard Grubbe, skrev det i sin dagbog.

Måske havde Mette Ulfstand slet ikke ønsket sig en så prægtig begravelse. Hun kan have haft samme beskedne indstilling som fru Anne Brahe, om hvem man sagde, at hun altid i sin kuffert medførte »sine linnede jordeklæder, hvilke hun uden hof-færdig verdens pral havde ladet berede.«

Hvis Mettes adelige efterladte ellers har fulgt tidens skik – og det har de givetvis – har de enkelte begravelseskæster modtaget en skriftlig indbydelse med ridende bud, hvorend i landet de boede, så de seks ugers ventetid har gjort deres nytte. Indbydelsesbrevet har sikkert fulgt en gammel standardformular, der brugtes i hele Danmark og Norge og tildels i Sverige – ordlyden har tilsyneladende hørt med til datidens børnelærdom. Den indledes som følger: »Min ganske venlige hilsen eder nu og altid sendt med Gud Vorherre«. Så fulgte en florumvunden opfordring til at følge det salige lig til dets »lejersted«, og det blev underskrevet: »Min synderligen gode ven ganske sørgeligen tilskrevet.«

z 6. february. Laurids Kleinsmed: datt:
 "fund: Rolf J. H. Lignestad for
 Rigens Kirkegaard, og af Thora
 Alvsen, fange — z 1/2 R

6. Martij. Efter Borgmester Smede,
 der for Hansens Kirkegaard J. H.
 Lignestad og Alvsen "Rigens"
 "gaard, og af Thora Alvsen, fange

31. Ditto. H. Else Smidts i Sandvej
 J. H. Lignestad og Alvsen, og
 "denne nye Kirkegaard fange"
 "men Kirkegaard for — 50 R:
 og af Thora Alvsen — J. H.
 fange — 31 R

De sociale forskelle fortsatte efter døden. D. 26.2.1651 blev Nakskov-borgeren Laurids Kleinsmed
 stedt til hvile i byens kirkegård til lyden af »dj store Klocher«. Dette kostede de efterladte 2½ daler.
 D. 9.3 måtte Rasmus Finding bøde 1 daler for at få sit barn begravet, mens de små klokker ringede.
 Per Hansen Kalchslaar har uden tvivl tilhørt byens underklasse. For borgmesteren gav tilladelse til, at
 han fik en gratis begravelse på den knap så fine »Closters Kirkegaard«. Dog blev der også spenderet
 klokkeringning på ham – omend, naturligvis, kun med de små klokker. Til gengæld kostede det de
 efterladte 31 daler at få Else Smidts begravet. Det skete »udj den thuer gangh som gaar Igiennem
 Kirchen«. Begravelser inde i kirken fandt sted helt frem til omkring 1800. (Landsarkivet i København.
 Nakskov pastorat. Kirkeregnskaber 1613 – 82, div. år)

Bulder og skrig ved en begravelse kostede dyrt!

Myndighederne søgte hele tiden at holde styr på udviklingen. Allerede i den omfangsrige Kalundborgske reces, der kom i 1576, slår man hårdt ned på begravelsesernes udarten. Det siges ligeud, at »en stor part af folket kommer drukne og fulde til kirken og forholder dennem fast uskikkelige med bulder og skrig, hvormed undertiden gudstjenesten så forhindres, at præsterne kun med stor nød kunne fuldføre deres befaling.« Det var tilladt at bede sine venner hjem hos sig »til værtskab, dog må de holde sig til mådelighed

med mad og drikke.« Blev der så alligevel »bulder og skrig«, skulle der bødes 1000 rigsdaler til nærmeste hospital.

Præsten, der foretog jordpåkastelsen og så vidt muligt sørgede for, at alt gik kristeligt til, skulle betales på den ene eller anden facon. Store begravelser har uden tvivl skæppet godt i kassen, men småfolk havde ikke så meget at afse. Anders Pedersen Perlestikker, der på Christian den Fjerdes tid sad som præst i Nakskov, holdt regnskab i sin dagbog. For otte begravelser modtog han f. eks. ialt 34 alen klæde, som han omsatte i rede penge. Men begravelsen af en mand udefra, der

»døde på skuden«, indbragte af gode grunde intet klæde. »Fik fisk«, står der kort og godt.

Hvis man gennemgår hr. Perlestikkers begravelsesoptegnelser fra 1617 til 1626, er det påfaldende, hvor mange børn, han har ydet den sidste tjeneste, og mange af børnene har ikke levet længere, end at jordemoderen lige nåede at døbe dem, så de kunne begraves i kristen jord. I nogle tilfælde blev de lagt i moderens kiste, nemlig når hun var død i barselsseng.

Almindelige folk blev indbudt til begravelse af den lokale byde- eller bedemand, hvis titel med andre ord er aldeles verdslig. Opgaven kunne også udføres af en bedekone, og forresten gjaldt indbydelsen ligeså tit et bryllup eller en barnedåb. Om fru Kirsten i Æbeltoft hedder det udtrykkeligt, at hun er beskikket som bedekone både til glade og sørgelige tilfælde. Arbejdet kastede officielt hverken klæde eller fisk af sig, men deres besøg var velkomment, for de bragte gerne lidt sladder til torvs og kunne fortælle nyt fra sted til sted. Med tiden fik de dog ret til et mindre honorar plus hvad der faldt af skænk eller kagebag undervejs.

Bedemanden i sit sorte tøj og med sin høje hat som værdighedstegn arbejdede sig efterhånden opad og endte med at være både lovkyndig og lovbealet. Den hele sag var blevet så omstændelig og kompliceret, at det var umuligt at klare sig uden hans mellemkomst. Han rekvirerede de mange kareter, der – som tiden gik – blev nødvendige, sørgede for følget og ligbærere. Desuden mødte han selv op – til vogns naturligvis – ledsaget af sine assistenter.

Det kunne blive en kostbar historie, og der opstod da også et feltråb, der kom i folkemunde: »Kør frem med kareterne. Ligvognen er betalt!« Der kom stadig flere vogne til. Det endte med, at også ligbærere skulle befordres i to kareter betalt af de arme efterladte. Det varede dog ikke længe. Så fik de herrer besked fra

højeste sted på i stedet at bruge benene i embeds medfør.

De ludfattige latinskoler, der havde som fornemste mål at producere rettroende præster til afløsning for »det katolske pak«, tjente lidt hårdt tiltrængte penge på begravelser. Bedemanden bestilte simpelthen det nødvendige antal peblinge til følget, en klasse eller flere. Den førnævnte hr. Perlestikker noterede fra 1624 efter sine optegnelser om den enkelte begravelse: »hel skole« eller »halv skole«. I løbet af kort tid greb denne nye mode sådan om sig, at det åbenbart har været pinligt at bestille sølle fire peblinge. Det måtte f. eks. »skøgen Appelonne« og »en fattig fremmed karl« nøjes med. Værre gik det en vis Mattz Hus, der den 20. august 1626 blev begravet helt uden peblinge-assistance. Måske har præsten dog bedt en bøn over ham. I så fald var han bedre betjent end en »bådsmænd af kgl. mays. folk«. Om ham noterede hr. Perlestikker: »Uden proces, ringen eller prædiken«.

Men normalt gik det stilfuldt til. Forrest i processionen gik drengenes hører, fulgt af sin flok. Efter dem kom præsterne for symbolsk at lede den afdødes vej til kirken, det nye – nu ventende – hjem.

Undervejs sang drengene latinske salmer i vilden sky, mens de bar på hver sit tændte lys. Både sang og lys skulle mane djævelen langt væk, så han ikke kunne drive sit spil med det afsjælede legeme. De renskurede drenge i deres sorte skoledragt og med sørgeflor om hatten var meget efterspurgte, og da der kom flere kareter til, blev det skik at lade dem gå to og to efter hvert køretøj. Tilsidst lagde bispen sig imellem. Han mente, de forsømte deres læsetid og tilmed blev ledt i fristelse af de indtjente skillinger. Pengene havde endda været sikret i kraft af en gammel bestemmelse, hvorefter skolemeesteren og disciplene havde ret til om nødvendigt at tage ligklædet som lovligt pant. På den anden side havde »kunderne« ikke

altid været tilfredse, men de måtte jo venligst ikke glemme de sølede veje – eller rettere hjulspor – der gjorde det svært for drengene, »især hvor lang vej er til kirke, at undgå at falde med lysene, eller trænges ud mellem dynd og dræk mellem vogne og heste.«

Sådan en dræk-begravelse betegnede man korrekt nok som »skarns«. Når alt gik efter bogen, var den »i Herren ærlig« eller måske endda »herlig«. I hvert fald gik snakken livligt bagefter!

Mens præsterne viste vej til det fremtidige hjem, repræsenterede følget, der gik efter kisten, det jordiske hjem, hvorfra man fulgte på vej. Mændene gik forrest – som de beskyttende – og sidst kom »Fruentimmeret«, som man anså for at være mere frygtsomme. Rækkefølgen var med andre ord vel betænkt.

Sørgeskvinder og sørgende kvinder

Senere overtog lejede »sørgeskvinder« pladsen nærmest kisten. Deres opgave var at kaste et skær af fornemhed over følget, hvor langt fra alle kunne leve op til kravet om sort sørgetøj. Disse damer, derimod, lå altid inde med den rette påklædning, og de bar den sorte hætte eller kåbe over hovedet, som moden krævede, ligesom de hurtigt kom efter at føre sig frem med værdighed. Når der til den grad var gået mode i begravelsesudstyret, skyldtes det, at adelen gjorde et stort nummer af alt det ydre, og sort – atter sort skulle det være!

Holberg fandt dette modelune absurd og greb på den baggrund sin spidseste pen; idet han forestillede sig situationen for en lille Madame, der havde arvet en smule efter sin mand: »Moden siger, hun skal give sin mand en hæderlig begravelse. Det er at sige på dansk, hun skal udstafere det døde legeme, betrække alle vægge, stole, stuepiger, kokkepiger, ammer, kuske, heste (med tiden skal vel skødehunde overtrækkes også), med eet ord, hun skal gøre sådan en hæderlig begra-

velse, at hun har intet tilbage at føre et hæderligt levned med.«

Alligevel varede det ikke længe, før flest mulige sørgeskvinder hørte med – også til de fornemste begravelser. Det blev et yndet erhverv for tækkelige ældre damer, og de fulgtes hjertensgerne med til sørgehuset bagefter for at trøste ... og for at lade sig beværte med vin, kage og konfekt. Her måtte selvsagt reguleres, og fra 1578 måtte kun gejstlige og fornemme borgere have fire par sørgeskvinder med i processionen. Andre måtte nøjes med et enkelt par. Det efterlevedes mere eller mindre de næste ca. 25 år. Så forsvandt sørgeskvinderne helt.

Christian den Femte blander sig

Det var i det hele taget en tilbagogetstid for kvinderne. Christian den Femte blandede sig også i sørgehusets mest private dispositioner: »Liget skal klædes af husets egne folk, eller der må i det højeste bedes to kvinder dertil, som skal forrette det uden nogen skænkning, spise eller konfekt.« Og nu måtte heller ingen beværtning finde sted, hverken før begravelsen eller bagefter.

Foruden arvinger og nærmeste slægt må endda »højest seks par mandfolk, men aldeles ingen kvindfolk« gå med i ligfølget. Desuden må ingen »unyttige vers« skrives til nogen begravelse uden arvingernes skriftlige tilladelse.

Som man havde for vane, ignorerede man så at sige alle disse kongelige regler, og alt blev nogenlunde som før. Efterhånden listede kvinderne sig også tilbage. Først sad de skjult i pulpituret under den kirkelige handling, så åbenlyst i koret for tilsidst at gå med i ligtoget.

Enevælden tog sig også kærligt af rangfølgen. En fløjlsbetrukken kiste tilkom f. eks. geheimeråder, grever, friherrer og Ober-Charger, mens adelige m.fl. måtte nøjes med at få deres kister overtrukket med bay (et uldent stof). Et fløjlsligklæde med hvidt kors tilkom kun dem, der var

benådet med titlen »velbyrdig«. På et punkt var alle lige: der måtte kun være otte håndgreb på kisten, den være sig af eg eller fyrretræ. Så var spørgsmålet bare, hvem der skulle træde an ved disse håndgreb.

Efter gammel skik skulle den afdøde bæres af standsfæller – om muligt af laugs- eller gildesbrødre, alt efter sin placering i samfundet. Med tiden blev det dog uigen-nemførligt, og Christian den Fjerde tog sig af sagen. Han skrev et af sine utallige breve til Københavns magistrat med på-læg om at »forordne nogle visse perso-ner, som for en billig og lidelig betaling, kunne henbære afdøde borgere ...« Se-ner fik også de andre købstæder lig-bærere, der betaltes med en rigsdaler. Til gengæld måtte der ikke gives dem hver-ken mad eller drikke.

Postyr omkring skarpretterens »uærlige lig«

Systemet fungerede godt en tid, men så døde Jokum Skarpretter, og hans »uærlige lig« ville ingen af de københavnske bærere røre ved. De nægtede pure. Som svar blev de alle frataget deres bevilling. Men folke-stemningen holdt med de genstridige, og det hele endte med en lille symbolsk mulkt for at redde myndighedernes ære.

Studerterne havde ellers altid gjort lig-bærertjeneste, og de fik både vederlag og indbydelse til det efterfølgende gravøl. De holdt sig til, hvor de kunne – altid pas-sende klædt i deres sorte akademiker-kapper. Tilslidst klagede ligbærerne over denne ubillige konkurrence. Svaret blev et nyt kongebrev, der slog fast, at de kun måtte bortbære gejstlige lig »og sådanne, som af akademiet dependerer og haver studeret«.

De unge herrer så dog stort på reg-lerne. Hvis en eller anden ønskede sig at få lidt uberettiget del i den akademiske glans, bar de gerne.

Men så kom den frygtelige pest i året 1711 ... Ligbærerkorpsets folk nedlagde arbejdet og mistede det for altid. Studen-terne trådte til for alvor, men betingede sig, at de overtog alle korpsets privilegier. Mens pesten hærgede i et helt år, holdt studenterne troligt ud trods mandefald. Som tak herfor stadfæstede Frederik den Fjerde deres ret til »at bortbære de lig, hvortil de måtte blive begæret«. I samme reskript fik det afsatte bærerkorps en kongelig næse, fordi man havde undslået sig, da det gjaldt.

Det kan ikke nægtes, at de brave stu-denter foretrak »et godt lig«, hvor beta-lingen var særlig rundhåndet, og hvor gravøllets traktement var specielt yppigt. Det skete ikke så sjældent, for man så gerne, at gæsterne bagefter fortalte løs om, hvor overdådigt det hele havde væ-ret.

Når man tænker på gamle dages for-skellige begravelsesformer – skiftende med moden – bliver man helt taknem-me-lig over vore dages stiltfærdige og værdige måde at højtideligholde en begravelse på! For en gangs skyld står vor udskældte tid sig pænt. Om skarnsbegravelser er der i hvert fald ikke tale!

Birte Ludovica Rasmussen

Kilder

Troels – Lund: *Dagligt Liv i Norden i det 16de Aarhundrede*, bd. 14, Kbh. 1904.

Vester Kirkegaard, Københavns Begravelsesvæsen, 1920.

»Perlestikkerbogen«. *Anders Pedersen Perlestikkens op-tegnelser og regnskaber*. Udg. af Samfundet for Dansk Genealogi og Personalhistorie, Kbh. 1954.

Hartvig Frisch

- en anmeldelse

Af kandidatstipendiat, cand.mag. Anders Holm Rasmussen, Institut for Historie, Københavns Universitet.

Niels Finn Christiansen: Hartvig Frisch. Mennesket og politikeren. En biografi. Christian Ejlers Forlag, København, 1993. 354 s., ill.

Niels Finn Christiansens bog om Hartvig Frisch er bygget traditionelt op. Den biograferede følges fra vugge til grav i et stramt kronologisk forløb. Om dette ud fra et moderne biografiteoretisk synspunkt er en god strategi, skal jeg ikke gøre mig klog på, men det skal straks understreges, at denne strategi i forbindelse med Hartvig Frisch fungerer godt.

»Det ville være imod mit ønske, hvis mine videnskabelige og politiske papirer bliver skilt fra hinanden«, skrev Frisch, da han i sit testamente overdrog sit arkiv til Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. NFC skriver på baggrund af dette citat (s.9), at det videnskabelige og det politiske udgjorde en enhed i Hartvig Frischs virke. Dette karakteristiske træk gør NFC til udgangspunktet for fremstillingen af Hartvig Frischs liv. Jeg tilslutter mig fuldtud det fornuftige i dette udgangspunkt.

Hartvig Frischs interesse for politik blev tidligt vakt. 1910 flyttede han som 17-årig fra hjemmet i Hillerød til København for at studere historie og tysk ved universitetet. Han meldte sig umiddelbart efter ind i Socialdemokratiets 4. kreds, samt i Studentersamfundet og den socialistiske diskussionsklub Catilina. Han blev endvidere glødende ateist. Denne periode markerer et brud med de værdier, han havde kendt i sin barndom, og man får af NFC's fremstilling et godt billede af, hvor åben Frisch var for nye politiske påvirkninger i disse første studieår. Den person,

der i denne forbindelse stod for den stærkeste påvirkning af Frisch, var den tre år ældre fætter Herbert Iversen. Det var således Herbert Iversen, som lagde den ideologiske grund til Frischs politiske løbebane. Grundlaget for Frischs videnskabelige karriere blev lagt i hjemmet, hvor bedstefaderen, den klassiske filolog og rektor for Frederiksborg Lærde Skole Conrad Iversen, tidligt begyndte at læse de klassiske græske og latinske forfattere med barnebarnet.

På historiestudiet havde Frisch især knyttet sig til Kristian Erslevs undervisning, men da Erslev i 1916 blev rigsarkivar, følte Frisch sig tilskyndet til at skifte til klassisk filologi, som han gjorde færdig i sommeren 1917 med et speciale om »Den romerske Republiks Historie fra Sullas Død til Cæsars Død«.

Det fascinerende ved at følge Frischs videre liv er, i hvor høj grad disse to fra den tidlige ungdom dannede interesser – videnskab og politik – hele tiden var vævet ind i hinanden og skabte grundlaget for Frischs holdning til den verden, der omgav ham. NFC's bog viser dette på bedste måde. Frischs debutbog fra 1924, *Platons Stat*, og det lille skrift fra 1926 *Sofisten Protagoras* viser klart, hvorledes han trak på den antikke moral- og samfundstænkning i forståelsen af sin egen tids problemer og politiske kamp. Hos Platon fandt han forsøget på gennem Sokrates' person at skabe en etisk samfundstænkning, der ikke blot byggede på den rå magt. Hos Protagoras fandt han kimen til den relativistiske verdensopfattelse, hvor sandheden kun eksisterer for det enkelte individ. At dette var en klar afstandtagen til et-

hvert religiøst verdensbillede overrasker ikke. Det er i forbindelse med Frisch mere interessant, at det samtidig skabte et opgør med den marxistiske historieopfattelse. At socialismen ikke kom af sig selv, som noget naturbestemt, blev et hovedtema i Frischs politiske forfatterskab i 1920'erne, og det er anledningen til den meget kraftige kritik, han giver af især de tyske socialdemokrater i bogen *Pest over Europa* fra 1933. I 1933 stod det klart, at socialdemokraterne ikke havde formået at dæmme op for fremvæksten af fascismen i Italien og nazismen i Tyskland. Samtidig havde revolutionen i Rusland udviklet endnu et partidiktatur i bolschevismen. Hovedårsagen til socialdemokraternes politiske nederlag var ifølge Frisch, at socialdemokraterne ikke havde viljen til magt. Denne manglende vilje til magt var ensbetydende med mangel på selvtilid, ringe tiltro til demokratiet og manglende vilje til at forsvare det (s. 154). Man oplever igennem hele Frischs forfatterskab og virke som politiker denne spænding mellem den etiske samfundsopfattelse og så viljen til at sætte denne etiske samfundstænkning (identisk med »det sociale Demokrati«(s. 156)) på dagsordenen. Hvis ikke socialdemokraterne ønskede at opholde sig i magtens centrum, var hele deres politik intet værd.

Ud fra en overfladisk betragtning kan Frischs holdninger, som man møder dem i 1930'erne, efter at han er blevet etableret som fremtrædende socialdemokratisk folketingsmand (politisk ordfører fra 1935), virke som en kraftig højredrejning i forhold til den mere afklarede holdning til klassekampen i begyndelsen af 20'erne. Kommunisterne tilgav aldrig Frisch, at han i *Pest over Europa* havde slået dem i hartkorn med fascist og nazister. Det er vanskeligt klart at afgøre NFC's holdning til dette spørgsmål. Havde kommunisterne grund til at føle sig svigtede af Frisch? Havde han på afgørende måde brudt med sine synspunkter i fra 1920'erne?

Der er ingen tvivl om, at Frisch i 1933 står mere afklaret i forhold til den demokratiske socialisme, end han gjorde først i 20'erne. På den anden side er den kritik, han giver af den ortodokse klassekamp-teori i *Pest over Europa*, identisk med en kritik, han rejste i Studentersamfundet i et foredrag i 1923 om den marxistiske historieopfattelse. Frischs ideologiske linie burde således have stået klart for kommunisterne helt fra begyndelsen af 20'erne. Det, der har ændret sig afgørende mellem 1923 og 1933, er efter min mening ikke så meget Frisch som den politiske situation.

At NFC forholder sig lidt forsigtigt til dette spørgsmål skyldes imidlertid en helt anden sag, nemlig Frischs holdning og kritik af modstandsbevægelsen. Det er denne sag, der for alvor sætter Frischs ideologiske verdensbillede på prøve.

Hartvig Frischs tid som politisk ordfører endte brat i november 1940, efter at han havde angrebet de danske nazister i sin finanslovstale og derved belastet samarbejdspolitikken. Efter at han havde forladt ordførerposten, fik han skrevet sin disputats færdig og blev i 1941 udnævnt til professor i klassisk filologi. Frisch havde i forvejen været i nazisternes søgelys på grund af *Pest over Europa*. Det var derfor naturligt, at Frisch var en af dem, man håbede på ville deltage i opbygningen af modstandsbevægelsen. Dette ønskede han imidlertid ikke. Da Frode Jacobsen spurgte ham, henviste Frisch til Christmas Møller. Krigen igennem holdt Frisch på, at modstanden primært skulle føres ad parlamentarisk vej. Han kritiserede Frihedsrådet som et »selvbestaltet« udenomsparlamentarisk organ.

Rigtig problematisk blev Frischs holdning først efter besættelsens ophør. Frisch blev herostratisk berømt, da han i en radiosamtale med Karl Bjarnhof diskuterede sit syn på modstandsbevægelsen. Blandt andre ting kaldte Frisch stikkerlikvideringerne for mord. Dette rejste en storm af protester, og Frisch fik vanskeligt

Efter at besættelsesmagten i 1940 havde tvunget Hartvig Frisch (1893-1950) til at opgive sit politiske virke, koncentrerede han sig om sit fag, klassisk filologi, skrev doktordisputats og blev 1941 professor ved Københavns Universitet. På billedet ses Frisch på vej til sin første forelæsning med sine studenter i baggrunden. Foto: Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

ved at genvinde fodfæstet i forhold til store dele af befolkningen. Hvad var der sket med manden, der skrev *Pest over Europa*?

NFC gør ganske rigtigt opmærksom på, at Frisch i *Pest over Europa* havde kritiseret de tyske socialdemokrater for ikke at have kæmpet tilstrækkeligt for loven og demokratiet mod nazisterne. Når han nu kritiserede modstandsbevægelsen, var det ud fra samme de kriterier. De satte sig, lig nazisterne, ud over loven og demokratiet. At bekæmpe nazisterne med nazisternes egne ikke-parlamentariske midler ville Frisch ikke godtage. NFC bemærker, at Frisch ikke ordret har forklaret sig på denne måde. Jeg er imidlertid enig i, at dette var meningen med Frischs kritik. NFC mener dog, at Frischs argumentation lider af den påfaldende svaghed, at modstand ad parlamentarisk vej var umuliggjort efter 29. august 1943. Han forklarer Frischs stædige fastholden ved kritikken af modstandsbevægelsen med, at Frisch var partiets mand: »Hans [Frischs] politiske univers var, alt hans udsyn til trods, kapslet ind i den socialdemokratiske legalisme og ansvarsfølelse for alles ve og vel i samfundet, således som den var udviklet i 30'erne, partiets store årti, hvor identifi-

kationen med den nationale interesse var komplet. Han havde selv ydet væsentlige bidrag til dette univers og var vel den, der havde formuleret det mest prægnant. Det indebar i partiets forståelse en forpligtelse til at bevare rigets institutioner intakte, og det kunne ikke ske gennem aktiv modstand, men ved tilpasning til besættelsesmagten«(s. 236).

Frischs vanskeligt spiselige holdninger under og efter besættelsen er vanskelige at forklare. At det skulle skyldes en ekstrem partiloyalitet er da muligt. Personligt tror jeg snarere, det skyldes en konsekvent forfægtelse af grundlæggende humanistiske idealer med forbillede i Sokrates. Om det var en svaghed eller en styrke, at Frisch ikke gik på kompromis med sit ideologiske grundsyn, vil nok altid være en smagssag.

NFC's biografi om Hartvig Frisch er en uhyre vellykket bog. Ikke alene kommer man tæt på personen Hartvig Frisch, uden det på nogen måde bliver befamlende. Man får også en strålende indføring i en periodes og et politisk partis historie. Niels Finn Christiansen har løst den vanskelige opgave på forbilledlig måde.

Anders Holm Rasmussen

Christiansborg bag kulisserne

- en anmeldelse

Af stud. mag. Mogens Bak-Hansen

Kristian Hvidt: »Christiansborg bag kulisserne«, København (Forlaget Schultz Information) 1994, 152 s., paperback 50 kr., indbundet 98 kr.

Der ligger meget viden og en dybtgående forståelse af og veneration for det danske folkestyre i Kristian Hvidts bog »Christiansborg bag kulisserne«.

Det er en fremragende indføring i det politiske system og politiske liv og kan med fordel anvendes som grundbog i gymnasiet o.l.

Kapitlet »Finansloven – et storpolitisk marked« giver et fint indblik i, at magten i Folketinget er under forandring som i samfundet i øvrigt. Finansudvalget, som man skulle forvente er det centrale organ, er blevet reduceret til et udvalg for teknisk prøvelse af/høring om de enkelte poster, mens de politiske ledere nu udstikker de overordnede linjer i personlige forhandlinger.

Når alt dette positive er sagt, mener jeg dog samtidig, at bogen er for bagudskuende. De anførte eksempler mangler ofte nutidig relevans. F. eks. bruges der 4 sider på hvordan medlemmerne har siddet i tidernes løb alt efter partifarve og Kongehusets placering. Her får historikeren Kristian Hvidt overtaget. Til gengæld berører Kristian Hvidt f. eks. kun helt overfladisk EF's og nu EU's betydning for Christiansborg og det danske folkestyre. På s. 143 er der således et meget modsætningsfyldt afsnit, der nok kunne trænge til en uddybning:

»... under de givne betingelser, i en hastigt ekspanderende verden med en velfærd som ingen sinde før, lever vi under den bedst mulige af alle styreformer: et demokrati uden falske undertoner og med en befolkning, som trods alt tror fuldt og fast på det danske folkestyre og tilsyneladende ikke vil forråde det »for en ret linser«, selv om der står EU på dåsen«.

Kristian Hvidt bryder sig tilsyneladende ikke om EU, hvad de fleste historikere næppe gør, fordi nationalstaten, som er udgangspunktet for det meste historiskrivning, står i modsætning til denne overnationale statsdannelse, som EU er et forsøg på. Men Kristian Hvidt undlader desværre at tage stilling til politikernes rolle. Hvorfor vil de afgive national suveræniteten? Hvorfor sover de i timen, som madsminkedirektivet er et eksempel på? Handler de i demokratiets ånd ved at foranstalte 2 EU-folkeafstemninger på under et år? Kristian Hvidt anfører amerikaniseringen af samfundet og pressens sensationsjag som årsager til, at det politiske helhedsbillede virker moralsk anløbet, men overvejer ikke, om det virkelig er anløbet, og at folks politikerlede i høj grad skyldes eksempler, som de oven for nævnte. Ligeledes synes han at være for positiv i benægtelsen af falske undertoner i det politiske liv. Tamilsagen, som slet ikke bliver omtalt, viser da ellers råddenskab helt inde i magtens centrum, som netop kun blev opdaget takket være årvågne journalister.

Mogens Bak-Hansen

Licentiat- og ph.d.-afhandlinger

En fortegnelse over licentiat- og ph.d.-afhandlinger ved historie og beslægtede fag ved Københavns, Odense og Århus universiteter 1993. De tre institutioner forkortes hhv. K, O og Å.

Andresen, Carl Erik

Dansk møbelindustri 1870-1965 (K, 1990)

Bonde, Hans

Kroppens sprog – Dansk idræt i køns- og religionssociologisk lys 1880 – ca. 1935 (K, 1991)

Bugge, Henriette

Mission and Tamil Society ... (K, 1992)

Bærentzen, Lars

Besættelse, befrielse og borgerkrig i Grækenland 1944 (K, 1990)

Christensen, Hilda Rømer

Mellem Backfisch og pæne piger. Køn og kultur i KFUK 1883-1940 (Å, 1991)

Christensen, Stephen Turk

Epistola ad Mahumetem – en præliminær tolkning (K, 1993)

Clemmensen, Niels

Foreninger i Danmark. Studier i det tidlige foreningsvæsens opkomst, udvikling og funktioner i Danmark i det 19. århundrede med særlig vægt på sparekasserne indtil ca. 1880 (A, 1993)

Delman, Jørgen

Agricultural Extension in Renshou County, China – A Case Study of Bureaucratic Intervention for Agricultural Innovation and Change (Å, 1991)

Eigaard, Søren

Grundloven 40 år (O, 1993)

Eriksen, Sidsel

Den danske afholdsbevægelses udvikling og karakter 1880-1920 (K, 1992)

Fritzboeger, Bo

Danske skove før udskiftningen (K, 1991)

Gilkær, Hans Torben

Liber Celestis Imperatoris ad Reges: et fyrstepjæl. Politiske ideer hos den hellige Birgitta og hendes spanske skriftefader Alfons Pecha (O, 1992)

Hansen, Hans Schultz

Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 som folkelig og national bevægelse (A, 1990)

Harding, Merete

Salige er de, som er forfulgte for retfærdigheds skyld. Studier i donatismens historie I - II (K, 1990)

Heide, Lars

Hulkort og teknologi. Teknisk udvikling og anvendelse i Danmark indtil 1970 (O, 1990)

Jacobsen, Erik Thostrup

»Som om intet var hændt«. Den danske folkekirke under besættelsen (K, 1991)

Jacobsen, Gurli

Handel und Händler in den westlichen Römischen Provinzen während der römischen Kaiserzeit (K, 1990)

Jensen, Grøthe

Den unge Orla Lehmann (K, 1990)

Knudsen, Anders Legaard

Studier i Saxo Grammaticus: Gesta Danorum og værkets eftervirkning i middelalderen (K, 1992)

Lassen, Eva Maria

Den romerske faderskikkelse (O, 1990)

Laursen, Johnny

Det tyske socialdemokrati, Preussen og Weimardemokratiets fald 1930-33 (Å, 1992)

Mackintosh, Jette

Danskere i midtvesten. Elk Horn-Kimballton bosættelsen 1870-1925 (K, 1991)

Madsen, Bent

Landbruget i Danmarks vikingetid (K, 1992)

Madsen, Otto

Et nyttigt og gavnligt postværk. Postvæsenets historie 1624-1711 (O, 1992)

Mouritsen, Henrik

Election, Magistrates and Municipal Elite. Studies in Pompeian Epigraphy (K, 1990)

Møller, Jørn

Gamle idrætslege i Danmark (O, 1993)

Nielsen, Hanne Rimmen

Troende og dygtige lærerinder. Lærerindeuddannelse og -fællesskab på Århus (Kvinde)-seminarium 1909-1950. En kvindekulturs rum og forestillinger (Å, 1991)

Nielsen, Hanne Sigismund

Romersk familiestruktur ifølge det epigrafiske materiale (Å, 1993)

Nielsen, Niels Kayser

Fra Robin Hood til fodbold – en kulturanalytisk studie i arbejderklassens kropskultur i England i 1800-tallet (O, 1991)

Odgaard, Ole

Private Enterprises in Rural China – Impact on Resource Mobilization and Stratification (K, 1991)

Olesen, Asta

Islam and Politics in Afghanistan 1880-1987 (Å, 1991)

Pelt, Mogens

Tobak og politik. Grækenland og Tyskland 1922-1940 (K, 1993)

Poulsen, Niels Bjerre

Organizing the American Right 1945-1964 (K, 1993)

Rasmussen, Carsten Porskrog

De danske eksportvognmænd og deres organisationer 1925-88 (Å, 1990)

Sano, Hans-Otto

En undersøgelse af ændringer i den zambiske landbrugs politik i 1980'erne og disses virkninger på småbønderne (K, 1990)

Skriver, Jens

Hoveriet og arbejdskraftens organisering ved Wilhelmsborg, Moesgaard, Østergaard, Marselisborg og Constantinsborg fra o. 1700 til hoveriets afvikling i midten af forrige århundrede (Å, 1991)

Stiling, Niels Peter

De nye byer. Stationsbyernes befolkningsforhold og funktion 1840-1940 (K, 1990)

Svendrup, Torben

Christian den Andens kirkepolitik i Danmark 1513-1523 (K, 1993)

Thelle, Hatla

Økonomiske reformer i Kinas udenrigshandel 1979 til 1988 (K, 1993)

Thuesen, Søren Thue

Fremmed blandt landsmænd. Kateketinstitutionen i Grønland (Å, 1992)

Vilhjálmsson, Vilhjálmur Örn

Det islandske landnam (Å, 1992)

Vollertsen, Niels

Det danske mindretals historie 1945-1948 (Å, 1991)

Worm, Erik

Benedictus Canonicus. En fuldstændig beskrivelse af Rom ... (K, 1993)

Specialeliste København 1991-93

Amelung, Erik

Opfattelsen af »norske tilstande« i Danmark under besættelsen. En analyse af begrebets udvikling i brydningen mellem forhandlingspolitik og modstandsbevægelse frem til bruddet den 29. august 1943 (1991)

Andersen, Ingelise

Et hjerte eller 50 hofter. En analyse af den danske debat, der i perioden 1983-90 gik forud for vedtagelsen af »Lov om ligsyn, obduktion og transplantation m.v.«, med særlig vægt på emnerne: etik og prioritering (1993)

Andersen, Vinnie

Fra fangst til fiskeri. Erhvervsskiftet og dets betydning for husstandsstruktur og bosættelse i Sydprøvens distrikt i Sydvestgrønland 1900-1940 (1993)

Andreasen, Leif

Om helheden og individet – set igennem Karl Marx' og Norbert Elias' teorier (1993)

Blomquist, Helle

Civilisationens og fremskridtets tjener. Lægens rolle i dansk sundhedsvæsen og sundhedslovgivning i det 19. århundrede (1992)

Boye, Erik Michael

Videnskabskulturens samfundsorientering i England 1900-1914 (1993)

Boysen, Jesper

Kunstens »historiske sandhedsindhold«. En redegørelse for Theodor W. Adornos historiefilosofiske æstetik med henblik på en fremstilling af det »historiske sandhedsindhold« i Claude Debussys klaverværker (1991)

Brix, Karen Bitten

Den kgl. handel på Island 1774-1787 (1993)

Brøndal, Jørn

The Quest for a New Political Order: Robert M. La Follette and the Genesis of the Direct Primary in Wisconsin 1891-1904 (1993)

Christensen, Holger

Det danske fremstød i Indien i 1750'erne. Baggrund og forløb (1993)

Christensen, Lars Kjølhede

Smedesvend og friherre – maskinarbejde og arbejdskultur i København 1890-1914 (1993)

Christensen, Søren Dam

Arabisk nationalisme i teori og praksis (1992)

Christensen, Søren Hoppe

Færøerne under 1930'ernes krise. En undersøgelse af erhvervslivet og Sjøvinnubank-kredsen (1993)

Christiansen, Thea Lund

Aspekter af regionalt samarbejde i det sydlige Afrika med særligt henblik på udvikling og ændringer af Sadcc's hovedprioriteter (1992)

Christensen, Tine

Kvindernes situation og forhold i det nazistiske Tyskland 1933-45, illustreret af situationen på arbejdsmarkedet (1993)

Crenzien, Bodo Joachim

Fra Versailles til Locarno. Tyskland og Frankrig 1918-1926 (1993)

Danklefsen, Trine

Chile – en national identitet formes og udnyttes (1993)

Fuglheim, Lisa

»Der Krieg ist aus. Der Kampf um Deutschland geht weiter!«. Krigsromaner som kilder til Weimarrepublikkens historie (1993)

Gath, Erik

Revolution eller centralmagt? En undersøgelse af den republikanske magtkamp 1936-1937 under Den spanske Borgerkrig (1993)

Hansen, Anne Holm

Bondhe oc warnedhe ... Selvejeres og fæstebønderes vilkår i senmiddelalderen (1993)

Hansen, Hanne Nørregaard

Landsforbundet for kvinders valgret 1907 (1992)

Hansen, Henrik Bo

Rundetårns virkelighed. En kritisk gennemgang af historieskrivning og kildemateriale om byggeriet af Rundetårn 1635-43 (1993)

Hilden, Ole Robert

Carl Schmitt og det politiske (1993)

Højsteen, Signe

Dansk udlændingelovgivning med særligt henblik på perioden 1968-1986 (1992)

Ivarsson, Søren

Traiphumi-Katha. En buddhistisk kosmologi fra Thailand (1993)

Jacobsen, Jørgen Bo

En undersøgelse af nogle forskellige arbejderfamilier i Kgs. Lyngby omkring 1900 (1993)

Jensen, Claus

Hvad skal vi med et fiskeriministerium? Det fiskeripolitiske segment – en jern trekant eller et løst netværk? (1993)

Jørgensen, Anne-Marie

Dansk i Argentina eller tango og folkedans (1992)

Jørgensen, Stig Allan

Modernisering, krise og revolution – en analyse af moderniseringsprocessen i Mexico 1876-1911 med specielt henblik på den mexicanske revolutions strukturelle forudsætninger

Karlsson, Lars Georg

Om prædiken af korset i det 13. århundrede – en analyse af Humbert af Romans' korstogsmanual (1993)

Kjeldsen, Michael

»Gå-tidlig-hjem« – strejkerne juni 1944. Om optakten til den københavnske folkestrejke. En studie i strejkebevægelsens struktur og organisering (1993)

Knudsen, Hanne Vestergaard

»... en fugl, der er sluppet ud af buret ...«? – humanisten Christiern Pedersen (1992)

Kristensen, Anne-Marie Krog

Kvindernes politiske deltagelse i Den franske revolution. Koblingen mellem Den revolutionære republikanske kvindeklub og sansculottekvinderne i året 1793 (1993)

Lange, Ellen Saugbjerg

Herredagen i Odense 1527 – en kritisk undersøgelse af den videnskabelige debat om herredagen i Odense 1527, med særligt henblik på en analyse af kildegrundlaget for tesen om, at der fra denne herredag udgik tolerancebestemmelser til beskyttelse af de evangeliske prædikanter (1993)

Langkjær, Michael Alexander

Budge VS Petrie (1993)

Larsen, Alex

Giddens og Marx (1993)

Larson, Agneta Marianne

Fransk kolonipolitik med særligt henblik på assimilationspolitikken i Senegal 1880-1945 (1992)

Lauridsen, Susanne K.

Rødstrømpebevægelsens organisatoriske udvikling i København 1970-74 (1993)

Lund, Peter Joachim

Den danske østindsats 1941-43. Østrumudvalget i den politiske kollaboration (1993)

Lydholm, Charlotte Hestehaven

Konge- og kirkemagt i Danmark indtil 1125 med udgangspunkt i Knud den Helliges kanonisation (1993)

Madsen, Per

Erhvervs-, familie- og befolkningsstruktur i Lynæs, Kikhavn og Hundested 1787-1901 (1991)

Moesgaard, Jens Christian

La politique monétaire des rois lancastriens en haute-normandie de 1417/19 a 1449/50 (1992)

Morsing, Marianne

De orientalske jøder, Begin og valget i 1977. Et studie af Likuds valgsejr med særlig henblik på de orientalske jøders vælgeradfærd (1993)

Mortensen, Elmer Visti

Det nationale og det sociale. Nyt lys over Lenins nationalitetspolitik 1894-1914 (1993)

Mølgaard, Else og Ole Schou Vesterbæk

I gamle dage ... En undersøgelse af de kulturhistoriske museumsudstillingeres fortidssyn (1991)

Nielsen, Leif Hansen

Den nordslesvigske udvandring. En analyse af drivkræfterne bag den nordslesvigske udvandring i perioden 1860-1900 (1993)

Olsen, Lilian

Arabiske nationalistler eller nationalistiske arabere. En kritisk gennemgang af indhold og målsætninger i muslimske og kristne intellektuelle araberes nationalistiske idéer 1800-1914 (1993)

Ottendal, Annette

Arbejdsstyrken på Frederiksværk 1751-1793 (1993)

Pedersen, Allan

Israel i dansk presse 1947-49. Yishuven og staten Israel som udenrigspolitisk aktør og som politisk-socialt system set gennem lederartiklerne i 5 danske dagblade, september 1947-maj 1949 (1993)

Pedersen, Poul Erik

Kommunikation til søs. Flagsignalering i den danske orlogsflåde i perioden 1720-1800 (1993)

Pilegaard, Laila

Demokrati i Guatemala 1944-54. Hvorfor varede demokratiet kun i 10 år? (1993)

Post, Inge Marott

Helsingørs politiske historie med hovedvægt på arbejderbevægelsens gennembrud (1993)

Rasmussen, Robert

Virginia under de tre charters. En analyse af administrationen af kolonien med vægten lagt på perioden 1607-1612 (1993)

Schmidt, Regin

Lyndon B. Johnson og det nye syden (1991)

Schwägermann, Erik Engelbrecht

»I Want My Blake«. Et studie i Edward Palmer Thompsons forfatterskab, som historiker, politisk kommentator og digter. Belyst ud fra hans ludsmeftolkning i »The Making of the English Working Class« (1991)

Smith, Rita Iisted

»Guds kærlighed og Danmarks lykke« – en socialisationshistorisk studie af Christian Kolds syn på børneskolen (1992)

Swienty, Tom Michael

Fra Pearl Harbor til Potsdam (1992)

Therkelsen, Søren

Vandringer over sognegrænser. En undersøgelse af geografisk mobilitet i to sjællandske sogne 1845 (1992)

Ulsøe, Lisbeth

Er der da noget sted, man kommer hen fra en fattiggård – udover på kirkegården? – eller om social mobilitet mellem generationer i forrige århundrede. Med udgangspunkt i Køge Arbejdshus i folketællingen 1845 (1992)

Vesterbæk, Ole Schou

se Else Mølgaard

Vestergaard, Kristian Andreas

Baggrunden for den færøske hjemmestyreordning. De færøske partiers stilling og forhandlinger med den danske regering om den fremtidige styrelsesordning (1993)

Walseth, Jørgen Wigh

Isoleret dansk afrustning? Et bidrag til forståelse af Socialdemokratiets forsvarspolitik 1924-1934, med særligt henblik på spørgsmålet om nyorientering af forsvarspolitikken i perioden 1929-1933/34 (1993)

Wassberg, Søren Oest

Den danske militærstruktur 1080-1180 (1993)

Fortegnelsen omfatter de specialer fra 1991 og 92, der ikke er omtalt i 1066, 22:4 eller 24:1, samt alle specialer fra 1993.

Indholdsfortegnelse til I 066 24. årgang

Nr. 1		side
Birgitte Possing	Strøtanker om at skrive historisk biografi	3
Steffen E. Jørgensen	Sjælekamp og udvandring	13
Sebastian Olden-Jørgensen	Enhjørningen Corfitz Ulfeldt (anm.)	22
Jørgen Mikkelsen	Penge i Præstø (anm.)	23
Redaktionen	Specialeliste København 1991-92	26
Michael Bregnsbo	Brev til kongen I	Bagsiden
Nr. 2		
Stig Hornshøj-Møller	En besættelse	3
Aristea Papanicolaou-Christensen	Danske rejsende i Grækenland i det 19. århundrede	15
Michael Bregnsbo	Stemninger og tilstande i Danmark under krigen 1807-14	20
Mogens Bak-Hansen	Fremmede naboer (anm.)	30
Redaktionen	Specialeliste Århus 1992	31
Michael Bregnsbo	Brev til kongen II	Bagsiden
Nr. 3 - 4		
Lars K. Christensen	Smeden og maskinen	3
Stephen T. Christensen	Tyrkiets islamister vejrer morgenluft	15
Jens Ole Christensen	Eksistensforsvar eller neutralitetsforsvar?	27
Birte Ludovica Rasmussen	Bydemænd og bedekoner i lyst og nød	40
Anders Holm Rasmussen	Hartvig Frisch (anm.)	45
Mogens Bak-Hansen	Christiansborg bag kulisserne (anm.)	49
Redaktionen	Licentiat - og ph.d.-afhandlinger	50
Redaktionen	Specialeliste København 1991-93	52
Michael Bregnsbo	Brev til kongen III	Bagsiden
Forfattere		
Mogens Bak-Hansen	Christiansborg bag kulisserne (anm.)	3:49
Mogens Bak-Hansen	Fremmede naboer (anm.)	2:30
Michael Bregnsbo	Brev til kongen I - III	Bagsiderne
Michael Bregnsbo	Stemninger og tilstande i Danmark under krigen 1807-14	2:20
Jens Ole Christensen	Eksistensforsvar eller neutralitetsforsvar?	3:27
Lars K. Christensen	Smeden og maskinen	3:3
Stephen T. Christensen	Tyrkiets islamister vejrer morgenluft	3:15
Stig Hornshøj-Møller	En besættelse	2:3
Steffen E. Jørgensen	Sjælekamp og udvandring	1:13
Jørgen Mikkelsen	Penge i Præstø (anm.)	1:23
Sebastian Olden-Jørgensen	Enhjørningen Corfitz Ulfeldt (anm.)	1:22
Aristea Papanicolaou-Christensen	Danske rejsende i Grækenland i det 19. århundrede	2:15
Birgitte Possing	Strøtanker om at skrive historisk biografi	1:3
Anders Holm Rasmussen	Hartvig Frisch (anm.)	3:45
Birte Ludovica Rasmussen	Bydemænd og bedekoner i lyst og nød	3:40

Brev til kongen III

Af forskningsstipendiat og ekstern lektor, ph.d. Michael Bregnsbo, Institut for Historie, Københavns Universitet.

Straffene for forbrydelser i 1700-tallet var barske. Lovbrud skulle være så afskrækkende som muligt. Det erfarede den morddømte Niels Eriksen, da han i 1705 henvendte sig til kongen. Han var idømt halshugning, men han bad så mindeligt om at slippe for, at hovedet efter henrettelsen skulle sættes på stage, og om at måtte blive begravet på kirkegården. Kongen resolverede imidlertid, at dommen skulle stå ved magt – andre til skræk og advarsel. Bedre held havde daglejer Jens Clemensen, der i 1755 ansøgte om, at hans hustru, Anna Jensdatter, der i 12 år havde siddet fængslet for mordbrand og mord, måtte løslades. Fængselsledelsen anførte, at hun under fængselsopholdet havde opført sig »skikkelig og fornuftig«, og kongen benådede hende. Anderledes gik det med en ansøgning det år fra tugthusfangen Sivert Olsen i Trondheim. Han havde siden 1752 siddet fængslet efter en dom for unaturlig omgængelse med en ko. Han havde hele tiden nægtet sig skyldig, og da han i øvrigt ikke arbejdsmæssigt var tugthuset til nogen nytte, bad han om løsladelse. Tugthusets ledelse attesterede og anbefalede hans andragende. Den lokale stiftamtmand ligestå. Embedsmændene i København fandt også, at løsladelse omstændighederne taget i betragtning ville være rimelig. Men kongen sagde nej. Man kunne fristes til at tro, at de lokale myndigheder, der havde forholdene tæt inde på livet, har

været mest human indstillet. Og at kongen derimod har set det som sin opgave principfast at vogte over lovenes efterlevelse snarere end at tage hensyn til en konkret, ulykkelig menneskeskæbne. Men en anden forklaring kunne være, at de lokale myndigheder søgte at slippe for den økonomiske byrde, det var at have Sivert Olsen siddende i tugthuset. Kongen derimod så det som sin opgave at sikre, at respekten for loven og øvrigheden blev opretholdt.

Men holdningerne ændrede sig markant i løbet af 1700-tallet. Da kongen i 1795 fik forelagt en ansøgning om benådning af Friderik Richmejer, der efter gældende lov var idømt livsvarigt fængsel for tyveri af en høne, blev embedsmændenes indstilling om strafnedsættelse fulgt og straffen rask væk reduceret til et par ugers fængsel.

Straffene i 1700-tallet var barbariske. Men der var mulighed for, at kongen nedsatte dem. Denne mulighed var dog et tveægget sværd. På den ene side kunne den tjene til at demonstrere enevoldsmonarkens almagt og derved styrke undersåtternes ærefrygt og hengivenhed. Men på den anden side kunne for mange benådningsmuligheden svække respekten for øvrigheden. Benådningens muligheden var således et nyt instrument i magtudøvelsen, men måtte bruges med varsomhed.

Michael Bregnsbo